

Een parel gesneden uit hout

Bachelorscriptie

S2556774

4-6-2018

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave afbeeldingen.....	2
Abstract	4
Inleiding.....	5
Theoretisch Kader:.....	6
Methodologie.....	8
Verantwoording van de methode	8
Beschrijving	8
Archiefonderzoek	9
Onderzoekscriteria	9
1 Beschrijving van de Mariakerk.....	10
1.1 Geschiedenis en exterieur van de Mariakerk	10
1.2 Interieur van de kerk.....	11
1.3 De preekstoel	14
2 Lokale historie van de Mariakerk.....	21
2.1 De plaatselijke adel.....	21
2.2 De Hervormde gemeente te Mantgum	23
2.3 De vervaardigers	23
3 Het interieur van de Mariakerk in perspectief	27
Conclusie	30
Appendix: De Preekstoel	31
Appendix: Grafzerken	33
Bibliografie.....	35

Inhoudsopgave afbeeldingen

Figuur 1: Ramen.....	37
Figuur 2: Vrouwenbanken.....	38
Figuur 3: Mannenbanken.....	39
Figuur 4: Fundament Hoxwiergestoelte.....	40
Figuur 5: Kerkvoogdenbank.....	41
Figuur 6: Siervaas mannenbank.....	42
Figuur 7: Siervaas vrouwenbank.....	43
Figuur 8: Siervaas Hoxwiergestoelte.....	44
Figuur 9: Siervaas doophek.....	45
Figuur 10: Peiwand.....	46
Figuur 11: Medaillon.....	47
Figuur 12: Inscriptie kuip.....	48
Figuur 13: Doophek.....	49
Figuur 14: Trap.....	50
Figuur 15: Verzwaring onder de preekstoel.....	51
Figuur 16: Ruggeschot.....	52
Figuur 17: Klankbord.....	53
Figuur 18: Lessenaar doophek.....	54
Figuur 19: Lessenaar kuip.....	55
Figuur 20: Eerste tussenpaneel.....	56
Figuur 21: Tweede tussenpaneel.....	57
Figuur 22: Derde tussenpaneel.....	58
Figuur 23: Vierde tussenpaneel.....	59
Figuur 24: Eerste paneel.....	60
Figuur 25: Tweede paneel.....	61
Figuur 26: Derde paneel.....	62
Figuur 27: Vierde paneel.....	63
Figuur 28: Vijfde paneel.....	64
Figuur 29: De preekstoel.....	65
Figuur 30: Beelden op het orgel.....	66
Figuur 31: Vooraanzicht orgel.....	67

Figuur 32: Zerk Seerp van Galama	68
Figuur 33: Plattegrond zerken (1).....	69
Figuur 34: Plattegrond zerken (2).....	70

Abstract

Er zijn maar weinig onderzoeken gericht op één specifiek Fries kerkinterieur. De meeste onderzoeken geven een breed overzicht van Friese kerken. In deze scriptie volgt juist een uitgebreide beschrijving en analyse van één kerk, namelijk het interieur van de Mariakerk te Mantgum, met speciale aandacht voor haar bijzondere preekstoel. Dit onderzoek gebeurt aan de hand van Van Stratens iconografische methode en archiefonderzoek. Het doel hiervan is te achterhalen wat het interieur ons kan vertellen over het religieuze leven van de gemeente in de achttiende eeuw. De afbeeldingen van Christus op de preekstoel zijn onderdeel van een trend binnen Friese kerkbouw in de achttiende eeuw. Dit onderdeel, maar ook andere kenmerken in het interieur weerspiegelen de relatieve vrijzinnigheid van de gemeente in deze periode. Daarnaast is de rijkdom van het interieur een uiting van de financiële welvaart die de gemeente kende.

Inleiding

Het is makkelijk om verdwaald te raken in de schoonheid van het snijwerk binnen de Mariakerk. Het bruine hout vormt een strak contrast met het witte stucwerk op het plafond, waardoor het houten interieur nog meer opvalt. Toch valt de aandacht al snel op het centrale punt van het interieur: de rijkelijk versierde preekstoel. De ronde vorm van de preekstoel maakt haar een unicum binnen Friesland. Wat nog meer opvalt zijn de afbeeldingen op de kuip van de preekstoel. Opvallend zijn de voorstellingen op de panelen van momenten uit het leven van Jezus Christus. Men kan zich afvragen waarom deze voorstellingen te vinden zijn in een protestants kerkinterieur.

Waarom zou een gemeente er destijds voor gekozen hebben deze afbeeldingen op haar preekstoel te zetten? De huidige werken over de Mariakerk praten over dezelfde opvallende aspecten, maar niet hoe ze gerelateerd kunnen worden aan de gemeente die destijds de ruimte heeft gecreëerd. Voorgaand onderzoek is voornamelijk gericht op het beschrijven van de ruimte, maar niet op wat zo'n ruimte kan zeggen over het geloofsleven van die mensen. Wat ontbreekt is een meer religiewetenschappelijk perspectief op het interieur van de Mariakerk.

Daarom wordt in dit onderzoek geprobeerd een antwoord te vinden op de volgende vraag: *Wat kan het interieur van de Mariakerk en specifiek haar preekstoel ons vertellen over geleefde religie in Mantgum tijdens de achttiende eeuw?* Deze hoofdvraag wil ik in drie deelvragen beantwoorden. De eerste vraag is: hoe ziet de ruimte van de Mariakerk te Mantgum eruit? Met deze vraag zullen we inzicht krijgen in de ruimte van de Mariakerk en hoe deze ontstaan is. Hierbij wordt gebruik gemaakt van Van Stratens iconografische methode, waardoor we meer kunnen zeggen over de kunsthistorische en cultureel-historische betekenis van de afbeeldingen op de preekstoel.

Ten tweede wordt deze beschrijving gerelateerd aan de archieven van de Mariakerk, iets wat voorheen nog niet gebeurd is binnen onderzoek naar deze kerk. Hierbij wordt de volgende vraag gesteld: welke personen zijn betrokken geweest bij de totstandkoming van het bankwerk in de Mariakerk? In de Mariakerk zelf hangt een medaillon met daarop de namen van de personen die verantwoordelijk waren voor de totstandkoming van het interieur. Daarnaast hebben de vervaardigers ook hun namen in de kuip van de preekstoel gekerfd. Het doel van de tweede deelvraag is het achterhalen van de identiteit van deze personen en waarom ze fysiek aanwezig zijn in de ruimte.

De laatste deelvraag richt zich op hoe het interieur past binnen haar context, door middel van de vraag: welke ontwikkelingen op het gebied van kerkinrichting binnen Friesland in de achttiende eeuw zijn terug te zien in het bankwerk van de Mariakerk? Hierdoor kan inzicht verkregen worden in hoe gebruikelijk elementen uit het interieur van de Mariakerk in die tijd waren, om zo ook te kunnen vaststellen waarom gekozen is voor bepaalde stilistische elementen binnen het interieur.

Verder bevat dit onderzoek twee appendices. De eerste appendix geeft een schematisch overzicht van de preekstoel ter verduidelijking van de beschrijving van de preekstoel. De tweede appendix geeft een overzicht van de verschillende grafzerken binnen de Mariakerk. Voor diegene die zich ook meer in dit aspect van het interieur verdiepen wil.

Door het stellen van een hoofdvraag vanuit een ander perspectief en dit perspectief vast te houden bij het stellen van de deelvragen hoop ik een nieuwe bijdrage te leveren aan de bestudering van Friese kerkinterieurs. Het gebruikte perspectief biedt de mogelijkheid te ontdekken wat een materieel aspect van religie, zoals het interieur van de Mariakerk, kan vertellen over de immateriële aspecten. Dit nieuwe perspectief, in combinatie met nieuwe methodes binnen de bestudering van de Mariakerk te Mantgum, maken dit onderzoek hopelijk tot een kleine parel, net als de Mariakerk zelf.

Theoretisch Kader

De literatuur over (protestantse) Friese kerken, kerkinterieurs en preekstoelen kan worden opgedeeld in twee categorieën. Er zijn werken die een overzicht geven van de geschiedenis van de kerken en een algemene beschrijving geven van de Nederlandse kerken en Friese kerken. Andere werken zijn juist toegespitst op één kerk en beschrijven deze dan ook uitvoerig.

Binnen de eerste categorie zijn er grotere werken zoals Dr. M.D. Ozinga's *De Protestantsche kerkenbouw in Nederland* en *Een huis voor het Woord*.¹ Zij geven een groot overzicht van de ontwikkelingen in kerkbouw, kerkgebruik en kerkonderdelen binnen protestantse kerken in Nederland. *Een huis voor het Woord* is meer gericht op het kerkinterieur tot 1900; *De Protestantsche kerkenbouw* richt zich meer op de bouw van kerken in de zeventiende en achttiende eeuw, zoals de naam van het boek al doet vermoeden. Andere werken zoals *Friese kerken: een inleiding* geschreven door Saskia van Lier en Regnerus Steensma en *Kerken in Friesland: gebouwen inrichting en gebruik*, spitsen zich toe op de Friese Kerken.² *Friese kerken* geeft meer een thematisch overzicht van de kerken aan de hand van verschillende onderdelen. *Kerken in Friesland* geeft een breed overzicht door zowel de bouwkunst, onderdelen en interieur te gebruiken als uitgangspunten. Recentelijk is er ook nog een boek verschenen: *De Friese Elfkerkentocht* geschreven door Justin Kroesen.³ De focus in dit boek ligt op elf specifieke protestantse kerken. Zoals de vertalingen in het Duits en Engels, inbegrepen in het boek, al laten zien, is het boek meer een gids voor mensen die de Friese kerken willen bezoeken. *Friese preekstoelen* van Sytse ten Hoeve richt zich alleen op de preekgestoelten binnen Friese kerken.⁴ Dit is het belangrijkste werk over preekstoelen in Friesland.

Binnen de tweede categorie zijn er een beperkt aantal boeken. Specifiek over de Mariakerk in Mantgum zijn *De kerk te Mantgum in historisch perspectief* door R.J.H. Brink en *De Mariakerk van Mantgum: parel in 'lyts Kanaän'*.⁵ Het eerstgenoemde werk is het belangrijkste, aangezien *De Mariakerk van Mantgum* teksten uit het *De kerk te Mantgum in historisch perspectief* hergebruikt met enkele toevoegingen.⁶ *De kerk te Mantgum in historisch perspectief* geeft een beschrijving van de onderdelen en historie van de kerk. Het artikel "Hermannus Berkebijl, antiëksnijder te Leeuwarden" richt zich, zoals de titel al weergeeft, meer op de vervaardiger van het interieur van de Mariakerk. Het is geschreven door Sytse ten Hoeve en verscheen in het blad van Stichting Alde Fryske Tsjerken.⁷ Het artikel bevat een overzicht van het werk van Hermannus Berkebijl en een uitgebreide beschrijving van zijn werk in de Mariakerk.

De literatuur in de laatste categorie werpt ook veel mogelijkheden tot verder onderzoek op. Zo is er nog geen archiefonderzoek gedaan naar de Mariakerk.⁸ Ook zijn de analyses van de afbeeldingen op de preekstoel van de Mariakerk niet gedaan op basis van een rigoureuus gevolgde iconografische methode. Bovendien wordt de Mariakerk voornamelijk vanuit een kunsthistorisch perspectief bekeken. Door ook

¹ C.A. van Swichem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1984).

² S. van Lier en Regn. Steensma, *Friese kerken: een inleiding* (Gorredijk: Bornmeer, 2009).

³ J. Kroesen, *De Friese Elfkerkentocht* (Leeuwarden: Wijdemeer, 2018).

⁴ S. ten Hoeve, *Friese preekstoelen* (Leeuwarden: De Tille, 1980).

⁵ U. Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum: parel in 'lyts Kanaän'* (Mantgum: Helga Aukes Producties, 2010).

⁶ R.J.H. Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief* (S.l.: s.n., 1992).

⁷ S. ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl, antiëksnijder te Leeuwarden," *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken 1970-1975* (April 1974): 171-186.

⁸ S. ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 185.

naar de Mariakerk te kijken vanuit een religiewetenschappelijk perspectief kan een nieuwe bijdrage geleverd worden aan dit corpus van voorgaand onderzoek.

Methodologie

Om de hoofdvraag *Wat kan het interieur van de Mariakerk en specifiek haar preekstoel ons vertellen over geleefde religie in Mantgum tijdens de achttiende eeuw?* te kunnen beantwoorden, is gekozen voor een combinatie van het beschrijven van de Mariakerk en archiefonderzoek. In dit hoofdstuk worden de redenen voor de keuze van deze methoden verantwoord. Daarnaast wordt toegelicht hoe de methode voldoet aan de vijf onderzoekscriteria validiteit, betrouwbaarheid, objectiviteit, transparantie en bruikbaarheid.

Verantwoording van de methode

Deze methode is gekozen, omdat deze nieuwe inzichten garandeert. Zoals al aangegeven in het theoretische kader is er binnen de huidige literatuur en onderzoek naar Friese kerkinterieurs voornamelijk een focus op het beschrijven van de ruimtes als onderdeel van een groter overzicht. Er is weinig literatuur die zich focust op één kerkinterieur. Bovendien ligt ook hierin vaak de nadruk op alleen het beschrijven van de ruimte. Door gebruik te maken van Roelof van Stratens methode brengt dit onderzoek een nieuw element aan in het onderzoek naar Friese kerkinterieurs, door een methode te hanteren die nog niet eerder is gebruikt bij de beschrijving van dit interieur. Ook leent van Stratens methode zich voor het achterhalen van de diepere betekenis van een afbeelding en de cultureel-historische betekenis daarvan, waardoor we beter in staat mogen zijn het interieur te koppelen aan de religieuze levens van gelovigen in de achttiende eeuw.⁹ Wat betreft het archiefonderzoek: dit is nog niet eerder gedaan voor deze kerk, aangezien alle archieven nog niet geïnventariseerd waren.¹⁰ Door het gebruik van archiefmateriaal brengt deze studie nieuwe inzichten over dit kerkinterieur.

Beschrijving

De volgende beschrijving van de Mariakerk berust op secundaire literatuur, eigen observaties en een toepassing van Van Stratens methode. Allereerst zijn er goede beschrijvingen van het ontstaan en de ontwikkelingen van de Mariakerk. Mijn beschrijving gebruikt deze secundaire literatuur als basis, aangevuld door mijn eigen observaties die ik opgedaan heb tijdens mijn twee bezichtigingen van de Mariakerk. Bij de beschrijving van de panelen op de kuip van de preekstoel heb ik gebruikt gemaakt van Van Stratens iconografische methode.

Roelof van Stratens methode is een variant op die van Erwin Panofsky en bestaat uit vier verschillende fases.¹¹ De eerste fase is de pre-iconografische beschrijving. In deze fase worden alle onderdelen van een afbeelding geïnventariseerd zonder een relatie te definiëren tussen de verschillende elementen. De beschrijving van de relatie volgt in de tweede fase, de zogenoemde iconografische beschrijving. De derde fase bestaat uit de iconografische interpretatie, waarin de betekenis of inhoud van de afbeelding wordt bepaald zoals de maker het bedoeld heeft.¹²

⁹ R. van Straten, *An Introduction to Iconography*, vert. Patricia de Man (Yverdon: Gordon and Breach, 1994), 10.

¹⁰ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 185.

¹¹ E. Panofsky, *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance* (New York: s.n., 1939).

¹² van Straten, *An Introduction to Iconography*, 4.

Deze eerste drie fases richten zich voornamelijk op de visuele aspecten van de afbeelding. De vierde en laatste fase is de iconologische interpretatie. Hierin wordt de afbeelding gerelateerd aan kunst en culturele historie. De vierde fase zoekt antwoord op de vraag welke culturele ontwikkelingen de afbeelding hebben beïnvloed of welke ontwikkelingen de afbeelding reflecteert. Deze betekenis is niet bewust door de maker aan de afbeelding toegevoegd.

Archiefonderzoek

De bronnen die ik heb gebruikt zijn in het bezit van Tresoar (Fries historisch en letterkundig centrum) en HCL (Historisch centrum Leeuwarden). Bij het selecteren van de bronnen is gebruik gemaakt van de inventaris van de archieven van de Hervormde Gemeente Mantgum geschreven door R. Steensma.¹³ De selectie is in eerste instantie gemaakt op basis van jaartal, namelijk de jaartallen rondom de bouw van het interieur. Hierna is gekeken welke documenten een inhoudelijke bijdrage kunnen leveren voor het beantwoorden van de hoofd-en deelvragen.

Onderzoekscriteria

De methode voldoet aan de verschillende onderzoekscriteria om de volgende redenen. Allereerst wordt de transparantie van de gekozen methode gewaarborgd door de beschrijving van de onderzoeksstappen. De primaire gebruikte bronnen zijn allemaal materiële bronnen, waardoor de objectiviteit en betrouwbaarheid van mijn methode al enigszins vaststaat, aangezien de bronnen ook altijd inzichtelijk zijn voor de lezer. Het meubilair van de Mariakerk is vrij uniek doordat het ongeschonden bewaard is gebleven.¹⁴ Het biedt een objectief inzicht in achttiende-eeuwse kerkrenovatie doordat het meubilair nog in originele staat is. Toch gaat met name van Stratens methode ook gepaard met een zekere mate van interpretatie. Om de objectiviteit te waarborgen is gebruik gemaakt van duidelijke referenties naar secundaire literatuur, zodat de lezer de argumentatie goed kan volgen en kan zien op welke wijze ik tot mijn interpretatie van het interieur gekomen ben. Daarnaast baseer ik mijn beschrijving van het interieur van de Mariakerk op mijn eigen observaties en deels op andere beschrijvingen uit secundaire literatuur, waardoor ik verzeker dat ik geen onderdelen van het interieur mis en mijn interpretatie kan vergelijken met die van anderen. Uiteindelijk zorgen het archiefonderzoek en de iconologische interpretatie dat we inzicht proberen te krijgen op de religieuze levens van gemeenteleden in de achttiende eeuw. Hiermee krijgen we resultaten die aansluiten op de hoofdvraag. Zo wordt ook de validiteit van deze methode verzekerd.

¹³ R.W. Steensma, *Inventaris van de archieven van de Hervormde Gemeente Mantgum en Skillaerd: 1636-2003* (Leeuwarden: Provincie Fryslân, 2007).

¹⁴ S. ten Hoeve, "Symboliek tussen strikken en linten," in *Kerkinterieurs in Nederland*, eds. M. de Beyer, P. Verhoeven en A. Reinstra (Zwolle: WBOOKS, 2016), 235.

1 Beschrijving van de Mariakerk

Om te beginnen met het beantwoorden van de hoofdvraag is het van belang de Mariakerk in Mantgum te beschrijven. Zo kan de hedendaagse ruimte van de kerk beter begrepen worden. Allereerst wordt de bouwgeschiedenis van de kerk beschreven. Dit is van belang aangezien de Mariakerk - net als vele andere kerken - veel veranderingen heeft ondervonden. Daarna wordt speciale aandacht geschonken aan het interieur van de kerk. De kerk is zeer rijkelijk versierd van binnen en dit maakt het interieur tot het voornaamste kenmerk van de kerk. Een uitgebreide beschrijving van het interieur kan dus niet ontbreken. Ten slotte volgt er een uitgebreide beschrijving en analyse van de preekstoel en de afbeeldingen op de preekstoel in de Mariakerk.

1.1 Geschiedenis en exterieur van de Mariakerk

De Mariakerk is waarschijnlijk ontstaan in de dertiende eeuw, op dezelfde plaats waar de huidige kerk staat. Volgens een oude Friese kroniek gaven de Mantgummers in het jaar 1203 land aan monniken van het klooster Bloemkamp (*Campus Floridus*) of Oldeklooster, een cisterciënzerklooster vlakbij Bolsward.¹⁵ De monniken kregen dit land voor hun hulp bij het verstevigen van de dijken aan de Middellzee. Hoeveel uit deze kroniek op waarheid berust is onduidelijk. Wat wel met zekerheid gezegd kan worden, is dat op de plek van de huidige Mariakerk een kerk gebouwd is die gewijd was aan Maria. Deze dertiende -eeuwse kerk was één meter minder breed en vijf meter minder lang (in oostelijke richting) dan de huidige Mariakerk.¹⁶

De basis van het exterieur van de huidige Mariakerk vindt zijn oorsprong rond het jaar 1500, toen de Middeleeuwse kerk werd vervangen door een laatgotische kerk. Rond dat jaar is de dertiende-eeuwse kerk bijna in zijn geheel afgebroken en vervangen. Niet alles ging verloren van deze kerk: de gele kloostermoppen werden opnieuw gebruikt in de bouw van de huidige Mariakerk.¹⁷ De nieuwe kerk werd wel groter gebouwd dan zijn voorganger en versilde ook qua vorm van het koor. De dertiende-eeuwse kerk had een rond gesloten vorm, terwijl de huidige kerk een vijfzijdig gesloten koor heeft.¹⁸

De kerk die gebouwd is in 1500 mag dan het spreekwoordelijke fundament vormen voor de huidige Mariakerk, toch zijn enkele aspecten van het exterieur van de laatgotische kerk verloren gegaan in de loop van de tijd. Zo zijn de vorm van zowel de steunberen als de ramen veranderd. Fragmenten van glazen medaillons duiden er bijvoorbeeld op dat de ramen versierd waren met afbeeldingen van St. Joris en de draak, en de Drie Koningen. De ramen en de medaillons zelf waren verder versierd met een blad- en vruchtenmotieven. Heftiger waren de veranderingen aan de ingangen van de noord- en zuidmuur. Deze ingangen werden uiteindelijk dichtgemaakt. De nissen die zich boven de deuren bevonden verdwenen samen met de lijst die om de gehele buitenkant van de kerk liep.¹⁹

¹⁵ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 3.

¹⁶ Idem.

¹⁷ Idem.

¹⁸ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 4.

¹⁹ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 4.

Andere veranderingen aan het exterieur van de Mariakerk volgden in de negentiende eeuw. Allereerst werden in 1866 de muren verhoogd en werd er een nieuw dak en gewelf aangebracht. Ook werden alle vensters in dezelfde vorm gehakt.²⁰ In 1868 werd de toren met een zadeldak vervangen door een toren met een spits. Ook het uurwerk van de kerk is afkomstig uit de negentiende eeuw, gemaakt in 1878 door de firma A.H. van Bergen uit Heiligerlee. Diezelfde firma maakte in 1896 ook een klok voor de Mariakerk die naast de klok uit het jaar 1499 hangt, gemaakt door G. van Wou uit Kampen. Voorafgaand aan het vervangen van de kerktoren werd in het jaar 1863 een ijzeren hek geplaatst rondom de kerk, gemaakt door goud- en edelsmid B.E. Mohrman uit Leeuwarden.²¹ De laatste grote veranderingen aan het exterieur van de kerk vonden plaats in 1990-1991. In deze periode werden het pannendak, de goten, buitengevels, steunberen, trekbalken en de toren gerestaureerd.²²

1.2 Interieur van de kerk

1.2.1 Algemene kenmerken en veranderingen aan het interieur

Niet alleen het exterieur van de Mariakerk heeft veel veranderingen ondergaan; er zijn ook veel veranderingen geweest in het interieur van de kerk na het bouwjaar in 1500. De rode zandstenen altaarsteen die nu gebruikt wordt als tafel bij de ingang heeft daarvoor sinds 1584 bij de ingang gelegen. De Reformatie in de tweede helft van de zestiende eeuw heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat de altaarsteen verplaatst is. Ook een rode zandstenen piscine en het wasbekken zijn verdwenen uit het koor, achter de lambrisering. Daarnaast verdwenen ook de verschillende kleuren die deel uitmaakten van het vroege interieur, zoals de rode bakstenen rond de ramen, het groene tongewelf en blauwe draagbalken. Ook een zwarte band die liep rond de bankwerken, langs het koor en de deuren verdween samen met de zwarte wand achter het orgel.²³

Naast aspecten van het interieur van die verwijderd of verdwenen zijn, zijn er ook kenmerken die later zijn toegevoegd. Een voorbeeld hiervan zijn de zestien glas-in-lood ramen die voor de ramen van de Mariakerk geplaatst. Deze zijn gemaakt door glasschilder J.H. Wijkmans. Ze beelden zestien verschillende torens en kerken af uit de oude gemeente Baarderadeel.²⁴ Oorspronkelijk zijn ze in de jaren 30 van de twintigste eeuw door zestien dorpen aangeboden aan deze gemeente. Toen in 1984 de gemeente gefuseerd werd tot de gemeente Littenseradiel werden de ramen overbodig en kwamen ze in de Mariakerk te hangen.²⁵ Een van de meest ingrijpende veranderingen aan het interieur van de Mariakerk is het stucwerk in de negentiende eeuw. In de jaren 1876 en 1877 is het stucwerk aangebracht

²⁰ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 179.

²¹ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 10.

²² Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum*, 37.

²³ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 4. (De veranderingen binnen het interieur van de Mariakerk lijken gebaseerd op vondsten bij de restauratie van de kerk. Ze lijken niet te zijn gedaan op basis van beschrijvingen uit die tijd.)

²⁴ Zie figuur 1, 37.

²⁵ Ibid., 10.

door C.W. Finke uit Leeuwarden. Hierdoor verdwenen de muren, trek balken en het gewelf allemaal onder een stuclaag. Het achttiende-eeuwse meubilair bleef echter intact.²⁶

Een andere belangrijke toevoeging aan het interieur was de verwijdering van de houten vloer tijdens de restauratie van 1990-1991. Hierdoor werden de grafzerken in de stenen vloer weer zichtbaar.²⁷ Bijzonder is de zerk gemaakt voor Seerp van Galama (1559) en His van Botnia (1593), deze hangt tegenwoordig in het voorportaal.²⁸ Een uitgebreide beschrijving van deze en de andere zerken in de Mariakerk is te vinden in de appendix.²⁹

1.2.2 Het orgel

Het oudste bekende orgel van de Mariakerk was afkomstig uit 1710 en gemaakt door Jan Harmens van Berlikum. Dit orgel bestond deels uit materiaal van een ouder onbekend orgel. De plaatselijke timmerman, Tys Sybrens, maakte destijds de kassen en galerij van het orgel; Jan Freercks uit Leeuwarden deed het snijwerk aan de kas. In 1813 bouwde J. Radersma een nieuw orgel. Dit instrument moest echter al snel onder handen genomen worden door firma L. van Dam in 1845. De gemeente besloot uiteindelijk in 1878 het huidige orgel te laten bouwen door diezelfde firma, voor een totaalbedrag van f 5440,-. Bij deze opdracht kreeg de firma de speciale instructie om de beelden (de personificaties van geloof, hoop en liefde) van het oude orgel te herplaatsen op het nieuwe orgel.³⁰

Het huidige orgel is qua uiterlijk een variant op het orgel uit Warga, dat ook is gemaakt door de firma L. van Dam in 1871. Een van de verschillen van het orgel van de Mariakerk ten opzichte van het orgel van Warga is de scheiding van het boven- en onderfront door vlakke panelen. Daarnaast hebben de ondervelden van de zijtoren een boogvormige afsluiting en de kleur van het instrument is zwart met gouden afwerkingen.³¹ Hoewel de kleur van het orgel meer in de stijl van de negentiende eeuw is, is de stijl van het orgelfront voornamelijk klassiek achttiende-eeuws.³² Dit is te zien aan de traditionele hoofdvormen en het gebruik van ornamentiek in de vorm van bladeren en guirlandes.³³

1.2.3 Meubilair en houtsnijwerk

Het achttiende-eeuwse eikenhouten meubilair is een van de opvallendste onderdelen van het interieur van de Mariakerk. Het is een van de weinige interieurs in Friesland die in één keer opgeleverd is en goed bewaard is gebleven in zijn originele opstelling. Het bankwerk en de preekstoel zijn gesneden in Louis XVI-stijl. Aan de zuidelijke wand in westelijke richting van de preekstoel staan de banken met een open rugleuning, de zogenoemde vrouwenbanken.³⁴ Daar tegenover, evenwijdig aan de noordelijke muur,

²⁶ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 179.

²⁷ Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum*, 37.

²⁸ Ibid., 29.

²⁹ Zie figuur 32, 68.

³⁰ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 181.

³¹ Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum*, 23.

³² Zie figuur 31, 67.

³³ S. ten Hoeve en P. Karstkarel, *Kerken in Friesland: gebouwen, inrichting en gebruik* (Baarn: Bosch & Keuning, 1985), 124-25.

³⁴ Zie figuur 2, 38.

staan de mannenbanken.³⁵ In het koor staat ook een gesloten bank, die mogelijk als kerkvoogdenbank fungeerde.³⁶ Tegenover de preekstoel staat nog een gesloten bank, die mogelijk op het fundament van het Hoxwier gestoelte is gebouwd.³⁷ ³⁸De Hoxwier state ligt ten oosten van Mantgum, in de negentiende eeuw werd de state afgebroken en vervangen door een stelpboerderij. De invloed van de bewoners is echter nog altijd zichtbaar binnen de Mariakerk, bijvoorbeeld in de wapens op de grafzerken binnen de kerk.³⁹

Alle banken en de lambrisering zijn rijkelijk versierd met snijwerk in de vorm van siervazen, guirlandes, linten, kransen en bladeren. De lambrisering bij de vrouwenbanken heeft een iets andere vorm dan de lambrisering in de dooptuin. De guirlandes van laatstgenoemde lambrisering lopen verder door naar beneden dan die van de vrouwenbank. Ook zijn ze niet verbonden met de bloemen in de hoek van de panelen aan de wand. Meer opvallend zijn de verschillende vormen siervazen die te vinden zijn op het bankwerk. De siervazen op kerkvoogdenbank, vrouwenbank en doophek komen qua vorm redelijk met elkaar overeen. De afwerking aan de bovenkant is echter verschillend.

De siervazen op de kerkvoogdenbank hebben een spits die aan de top afgedekt wordt door bladeren. De siervazen op de vrouwenbanken worden afgewerkt door open bloemen met hangende bladeren.⁴⁰ Op het doophek worden de vazen juist afgewerkt door bloeiende bloemen.⁴¹ De herenbanken en het voormalige hoxwiergestoelte hebben een andere vorm vaas dan de eerdergenoemd vazen.⁴² Van deze twee springen de siervazen op het hoxwiergestoelte het meest in het oog dankzij hun extra ornamentatie.⁴³ Dit is wellicht een kleine knipoog naar de bijzondere positie van het voormalige gestoelte waarop deze bank is gebouwd.

Speciale houten decoratie vinden we verder aan wand onder het orgel.⁴⁴ De consoles zijn met dezelfde motieven gedecoreerd als de banken en de lambrisering. De panelen hebben echter een bijzondere versiering waarin verschillende muziekinstrumenten zijn verwerkt. Aan de zuidelijke kant vinden we onder andere fluiten, een vedel, harp, trompet, blokfluit en triangel. Daarnaast vinden we aan de noordelijke kant een luit, trompet en hoorns. Boven de deur bevindt zich een bijzondere decoratie in de vorm van twee trompetten, een boek en een slang die in zijn eigen staart bijt (ouroboros).⁴⁵ De aanwezigheid van de ouroboros is bijzonder aangezien het zijn oorsprong vindt in Egyptische mythologie en later in gebruikt werd in het gnosticisme.⁴⁶ Waarom er gekozen is om een ouroboros af te beelden blijft een raadsel.

Informatie over hoe dit meubilair tot stand is gekomen krijgen we uit een inscriptie in de binnenkant van de kuip van de preekstoel en een medaillon boven de vermeende kerkvoogdenbank. Uit het opschrift van het medaillon wordt duidelijk dat de bouw van het interieur in totaal drie jaar duurde:

³⁵ Zie figuur 3, 39.

³⁶ Zie figuur 5, 41.

³⁷ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 7.

³⁸ Zie figuur 4, 40.

³⁹ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 4-5.

⁴⁰ Zie figuur 7, 43.

⁴¹ Zie figuur 9, 45.

⁴² Zie figuur 6, 42.

⁴³ Zie figuur 8, 44.

⁴⁴ Zie figuur 10, 46.

⁴⁵ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 179.

⁴⁶ "Ouroboros," Encyclopaedia Britannica, geraadpleegd op 15 juni, 2018, <https://www.britannica.com/topic/Ouroboros>

van 1779 tot en met 1781.⁴⁷ Verder worden de namen genoemd van Ernst Frans Hessel Douwe Ernsts van Aylva (*1730, †1787), grietman van Baarderadeel van 1752 tot en met 1787, kerkvoogden Abel Wierds (F.D.W.A) Wiearda (†1790) - tevens secretaris van de gemeente Baarderadeel - en Fedde Rommerds (*1730, †1789). Als laatste wordt de predikant Nicolaas Pluim (*1735, †1802) van de Hervormde gemeente te Mantgum en Schillaard genoemd.⁴⁸ Informatie over de daadwerkelijk vervaardigers van het meubilair krijgen we uit de inscriptie in de kuip.⁴⁹ Hier vinden we de naam van de Leeuwarder antiëksnijder Hermannus Berkebijl (*1752, †1787)⁵⁰, Leeuwarder timmerman Taeke Sentjes⁵¹ en de initialen S.F. en J.K, waarvan de betekenis tot nu toe onduidelijk is.⁵² Een uitleg over de mogelijk betekenis van deze initialen volgt in het tweede hoofdstuk.

1.3 De preekstoel

Binnen het zeer fraai vervaardigde interieur neemt de preekstoel een centrale rol in, mede door zijn ronde vorm en rijke decoraties.⁵³ De ronde vorm van zowel de kuip als het klankbord is uniek binnen Friesland en breekt met de meer rechthoekige vormen van de rest van het meubilair.⁵⁴ Daarnaast zijn er vijf Bijbelse voorstellingen afgebeeld op de panelen van de kuip en een groot aantal symbolische voorwerpen op de tussenpanelen.⁵⁵ Alle onderdelen van de preekstoel verdienen echter speciale aandacht.

1.3.1 Beschrijving van de preekstoel en relatie met het overige interieur

Als eerste zijn er het doophek en de trap.⁵⁶ Samen vormen zij een geheel tussen de kansel en de rest van het interieur. Het bovenste gedeelte van het doophek bestaat namelijk uit snijwerk in de vorm van guirlandes en acanthusmotieven en dezelfde decoraties komen terug in de kanseltrap en het bankwerk, zoals in de zijpanelen van de vrouwenbanken. Een ander element van het doophek komt ook terug in het

⁴⁷ Zie figuur 11, 47.

⁴⁸ "Nicolaas Pluim," Alle Friezen, geraadpleegd op 4 juni, 2018, <https://allefriezen.nl/zoeken/deeds/a9ac2e1a-4230-4b19-9124-b13fae09c0ee?person=927616a5-b981-4291-a6f2-bae1bdc8cbae>

⁴⁹ Zie figuur 12, 48.

⁵⁰ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 171.

⁵¹ "Trouwregister Taeke Sintjes en Alltje Reinders," Alle Friezen, geraadpleegd op 4 juni, 2018, <https://allefriezen.nl/zoeken/deeds/171dd1ce-da45-43bb-9eb7-e8ca2a134392?person=f4e1ebec-4521-4234-84c7-aa4a861908a0>. De geboorte- en sterfdatum van Taeke Sentjes zijn niet bekend. Wel is bekend dat hij op 24 april 1785 trouwde met Aaltje Reinders. Tijdens de bouw van het interieur moet hij waarschijnlijk nog relatief jong geweest zijn.

⁵² ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 173.

⁵³ Zie figuur 29, 64.

⁵⁴ ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 19.

⁵⁵ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 7.

⁵⁶ Zie figuur 14, 50.

interieur. Zoals al eerder vermeld hebben ook de knoppen op het doophek de vorm van siervazen, vrijwel in dezelfde vorm als de vazen op de vrouwenbanken en kerkvoogdenbank. Verder bevindt de trap zich in de gebruikelijk positie: aan de rechterkant van de kuip vanuit de predikant gezien. Ook is de trap rechtstreeks verbonden met de kuip, zonder de tussenkomst van een bordes.⁵⁷ De kuip zelf is ongeveer twee meter hoog en staat, zonder de verzwarende meegeteld, ongeveer anderhalf meter van de grond.

De trap is net als de preekstoel verbonden aan de muur. Er is geen voet aanwezig en dus hangt de preekstoel in de lucht. Hij is via de rug en een ophangstang verbonden met de muur. De onderkant van de verzwarende onder de kuip is versierd met voluten en acanthusloof.⁵⁸ Het bovenste gedeelte van deze verzwarende is verder versierd met een strook van laurierbladeren.⁵⁹

Andere elementen van de preekstoel zijn het ruggeschot en het klankbord. Verbonden aan de muur vinden we het ruggeschot van de preekstoel.⁶⁰ Het ruggeschot is ongeveer 98 centimeter hoog en 89 centimeter breed. Op de randen van het ruggeschot vinden we dezelfde bloemen- en bladfestoenen die ook aanwezig zijn op het bankwerk van de kerk. Daarnaast is het hout aan de buitenkant gesneden in de vorm van gordijnen, een motief wat terugkeert in de panelen op de kuip. Het meest opvallende element van het ruggeschot is de baretknop. Ten Hoeve typeert de baretknop als een hand met uitgestoken wijsvinger, maar hoewel de wijsvinger los staat van de andere vingers is deze niet de enige uitgestoken vinger. De vorm van de baretknop kan beter gezien worden als een uitgestoken, opgehouden rechterhand.⁶¹ Het klankbord heeft net als de kuip een ronde vorm.⁶² Aan de onderzijde van het klankbord is een bloemenmotief aangebracht. Hiermee wordt het klankbord verbonden met de rest van het interieur, zoals de siervazen waarop ook bloemen gesneden zijn. Dezelfde bloemen kunnen ook gezien worden op de hoekstijlen van het klankbord. Bovenop het klankbord is verder geen bekroning aangebracht.⁶³

Enkele extra attributen aan de preekstoel zijn de lessenaars, aanwezig op de kuip en het doophek, en het bankwerk binnen de dooptuin.⁶⁴ Over de lessenaars wordt opvallend weinig gezegd in de literatuur over de Mariakerk. Ze zijn blijkbaar een onopvallend onderdeel binnen het interieur. De lessenaar op de preekstoel zit bijvoorbeeld momenteel verstopt achter groene franjes.⁶⁵ Beide lessenaars zijn wel van messing gemaakt, maar hebben een houten blad. De koperen gedeelten van beiden lessenaars zijn gemaakt in dezelfde stijl, wat de twee met elkaar verbindt, ook al is het messing gedeelte aan de lessenaar op de preekstoel korter.

Een ander attribuut waar ook weinig over gezegd wordt binnen de literatuur is het bankwerk in de dooptuin. Aan beide kanten van de preekstoel zijn banken aangebracht langs de rug van het doophek. Ze hebben dezelfde groene bekleding als de preekstoel en het overige bankwerk in de kerk. Ook zijn hier hoekvormige lessenaars aangebracht op een soortgelijke manier als in het bankwerk. Of de bekleding op het bankwerk oorspronkelijk onderdeel was van het interieur is onduidelijk.

⁵⁷ Idem.

⁵⁸ Zie figuur 15, 51.

⁵⁹ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 177.

⁶⁰ Zie figuur 16, 52.

⁶¹ Idem.

⁶² Zie figuur 17, 53.

⁶³ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 7.

⁶⁴ Zie figuur 18, 54.

⁶⁵ Zie figuur 19, 55.

1.3.2 Iconografie van de preekstoel

Het meest opvallend onderdeel van de preekstoel in de Mariakerk blijft de kuip. Niet alleen vanwege de ronde vorm, maar ook vanwege de afbeeldingen op de panelen en tussenpanelen. Voornamelijk de tussenpanelen vallen op door hun grote hoeveelheid aan symbolische voorwerpen. De tussenpanelen zijn ongeveer 90 centimeter hoog en veertien centimeter breed. De panelen zelf zijn even hoog, maar zijn 42 centimeter breed. We zullen gebruik maken van Van Stratens methode om de afbeeldingen op de panelen op een systematische manier te inventariseren. De kuip bestaat uit vijf panelen en zes tussenpanelen, waarvan er vier symbolische voorwerpen bevatten. De eerste en laatste tussenpanelen (v.l.n.r.) bevatten alleen decoratieve symbolen in de vorm van guirlandes vergelijkbaar met die op het bankwerk in de kerk. Allereerst kijken we naar de vier tussenpanelen (v.l.n.r.).

Elk tussenpaneel bestaat uit een verzameling symbolische voorwerpen die vaak een of twee gedeelde thema's hebben. Het eerste tussenpaneel begint bovenaan met een bazuin, een juk met touw, het borstschild van een hogepriester, een kelk, een offerstokje, een pot met vuur en opnieuw bazuinen.⁶⁶ Het tweede tussenpaneel begint bovenaan met engelenkopjes, gevolgd door een kroon, een boek met daaromheen een slang, een fakkel, een os en een hoorn des overvloeds.⁶⁷ Het derde tussenpaneel begint met een helm bovenaan, gevolgd door een adelaar, een hart, een steen, een zwaard, een harnas, een leeuw, een schild met daarop afgebeeld een vrouw met een zon en als laatste is er een anker afgebeeld op dit paneel.⁶⁸ Het vierde en laatste tussenpaneel begint bovenaan met een stok, gevolgd door duiven of kwartels, wettafels, korenaren, opnieuw vogels, een kruik en een druiventros.^{69 70}

De meeste symbolische voorwerpen delen een thema met voorwerpen uit hetzelfde tussenpaneel. Het eerste paneel draait voornamelijk om het Laatste Oordeel, de bazuinen zijn een referentie naar de laatste bazuin. Het juk met touw wordt genoemd in Jeremia 30:8 (NBV) als het juk wat gebroken wordt op de dag des oordeels. De offerstokjes (Urim en Tummim) werden door de hogepriester gebruikt om Gods oordeel te vragen in Exodus 28:29-30 (NBV). De kelk kan een referentie zijn naar de beker der gramschap, genoemd in Jeremia 25. Als laatste is er de pot met vuur die ook weer verbonden kan worden met het Laatste Oordeel, specifiek met de vuurpoel in Openbaring 19:20 (NBV). Het tweede paneel draait voornamelijk om het thema van vergankelijkheid en - contrasterend - het eeuwige leven. Aan de ene kant beeldt de fakkel uit hoe makkelijk het leven kan worden gedoofd. Daartegenover staan de ouroboros die staat voor het eeuwige leven, de hoorn des overvloeds en de kroon die het eeuwige leven verbeeldt in onder andere Openbaring 2:10 (NBV).

In het derde paneel zien we voorwerpen die geloof, hoop en liefde voorstellen, genoemd in NBV 1 Korintiërs 13:13 (NBV). Het hart symboliseert de liefde en het anker vertegenwoordigt hoop. Voor geloof wordt gebruik gemaakt van het zwaard, harnas en schild. Deze voorwerpen zijn een verwijzing naar Efeziërs 6: 14-18 (NBV) waarin de geestelijke wapenuitrusting beschreven wordt. Het laatste paneel draait voornamelijk om het laatste avondmaal uitgebeeld door de korenaren en druiventros. Wellicht zou in het verlengde van dit thema de maaltijd in de woestijn, beschreven in Exodus 16 (NBV), ook gesymboliseerd worden in de vorm van kwartels en een kruik met wellicht manna. Of dit echter ook het

⁶⁶ Zie figuur 20, 56.

⁶⁷ Zie figuur 21, 57.

⁶⁸ Zie figuur 22, 58.

⁶⁹ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 7.

⁷⁰ Zie figuur 23, 59.

daadwerkelijke thema is, is onduidelijk.

Naast deze geordende symbolen zijn er ook symbolen met een gezamenlijk thema verdeeld over meerdere tussenpanelen. Neem bijvoorbeeld de symbolen voor de vier evangelisten: de engel voor Mattheüs (2), de os voor Lucas (2), de leeuw voor Marcus (3) en de adelaar voor Johannes (3). Daarnaast is er nog het boek (2) dat het Nieuwe Testament voorstelt en de wetstafelen (4) voor het Oude Testament.

Van andere voorwerpen is de betekenis onduidelijk of passen ze niet goed binnen één van de vastgestelde thema's. Zo is er de steen in het derde paneel, de vrouw met de zon, wat een allegorie is voor de waarheid, en de overige vogels op het vierde paneel.⁷¹

Na de afbeelding op de tussenpanelen te hebben geïnventariseerd, kijken we naar de vijf panelen (v.l.n.r.) aan de hand van een iconografische en iconologische analyse. Als eerste beginnen we met de pre-iconografische analyse van de panelen. Op het eerste paneel zien we twee mannen zittend aan een tafel, beiden dragen lange gewaden en hebben een baard.⁷² De man rechts van de tafel heeft echter nog een hoofddekseel op en zit met zijn armen gekruist. De man achter de tafel steekt zijn rechterwijsvinger op en strekt zijn linkerhand uit richting de andere man. In de omgeving zien we verder dat de tafel is bedekt met een kleed en een kandelaar. De man rechts zit tegen een zuil, terwijl achter de linker man een boog of een deur te zien is. Boven op het paneel hangt een omhooggetrokken gordijn. Op het voetstuk waarop de rechter man zit staat letters: *Ioan*, de tekens daarna zijn vervaagd.

Op het tweede paneel zien we in totaal zeven mannen.⁷³ De twee mannen links dragen in tegenstelling tot de andere mannen geen hoofddekseel, maar hebben beiden wel een baard. De achterste man lijkt weg te kijken van de anderen. De man voor hem strekt zijn beiden handen uit naar de man in het midden. Deze man heeft als enige geen baard en zit op een verhoging met gekruiste benen. Met zijn linkerhand steunt hij zich en met zijn rechter klampt hij zichzelf vast. Hij neemt hierdoor een bijna verzwakte houding aan. Boven hem staan drie andere mannen, één links van hem en twee rechts van hem. Alle drie dragen ze baarden, hoofddekseels en lange gewaden. Allen kijken ze naar de zittende man in het midden. De man links en de man recht op de voorgrond steken zelfs hun handen uit richting de zittende man. Als laatste is er de zittende man rechtsonder op het paneel. Hij draagt ook een baard, hoofddekseel en lang gewaad. Hij zit ook op een verhoging maar lager dan de rest en kijkt ook naar de zittende man in het midden. In de rest van het paneel zien we opnieuw het omhooggetrokken gordijn bovenin, op de achtergrond zien we een muur met zuilen en lambrisering. Opnieuw is onderaan een korte tekst te lezen: *Luce 14 v 1-7*.

Op het derde paneel zien we opnieuw een aantal van zeven personen afgebeeld, zes mannen en één vrouw.⁷⁴ Aan de linkerkant staan twee mannen. Beiden hebben een baard en dragen een hoofddekseel en een lang gewaad. De voorste man staat licht naar voren gebogen en steekt zijn rechterhand uit richting het midden. In het midden vinden we op de voorgrond een voorovergebogen man met lang haar en een baard. Zijn rechterhand steekt hij in de vorm van een vuist richting de grond, terwijl hij met zijn linkerhand zijn gewaad vasthoudt. Achter deze man staat een vrouw met haar rechterhand rustend op haar borst. Zij is ook gehuld in een lang gewaad en achter haar staat weer een man met een baard, hoofddekseel en ook gehuld in een lang gewaad. Deze man wijst met een platte rechterhand naar de andere personen in deze afbeelding. Als laatste staan de mannen rechtsonder met hun rug naar de kijker, ze staan beiden lager dan de rest van de mensen. Ook zij dragen hoofddekseels en een lang gewaad. De voorste man

⁷¹ ten Hoeve, "Hermmanus Berkebijl," 175-77.

⁷² Zie figuur 24, 60.

⁷³ Zie figuur 25, 61.

⁷⁴ Zie figuur 26, 62.

wijst met zijn rechterhand richting de vloer. Bovenin is wederom een omhooggetrokken gordijn te vinden. Daarnaast is de ruimte voorzien van ionische zuilen en bogen. Onderaan op dit paneel staat ook een tekst: *Ioan: 8 v 3-12*.

Op het vierde paneel zijn nogmaals zeven personen afgebeeld, alle zeven figuren zijn mannelijk en gekleed in een lang gewaad.⁷⁵ Aan de linkerkant zit een man met een baard. Hij houdt een boek vast met zijn linkerhand en steunt zichzelf met zijn rechterhand. Hij lijkt een boek te lezen terwijl hij zijn benen kruist. Boven hem staat een man met een baard en een hoofddekseel. Met zijn rechterhand raakt hij de persoon rechts van hem aan. Deze persoon zit op een verhoging en is kleiner dan de andere figuren en heeft geen baard. Hij heeft zijn benen gekruist en zijn rechterhand langs zijn lichaam, terwijl zijn linkerhand ook naar rechts wijst. De twee figuren rechts van hem zijn allebei bebaard en lijken beiden naar het zittende figuur te kijken. De man op de voorgrond houdt zijn linkerhand langs zijn lichaam, terwijl hij met zijn rechterhand het zittende figuur lijkt aan te raken. Rechtsonder zijn nog twee mannen afgebeeld met hoofddekseels. Ze staan lager dan de rest en met hun rug richting de kijker. Bovenin op het paneel is opnieuw een opgetrokken gordijn te vinden. Alle personen zijn afgebeeld op een trap, met zuilen op de achtergrond. Helemaal rechtsonder in het paneel staat de tekst: *Luce 2 v 46*.

Op het vijfde en laatste paneel vinden we twee figuren, een man en een vrouw.⁷⁶ De man zit met zijn benen gekruist voor een waterput. Hij leunt met zijn rechterarm op de put en wijst met zijn linkerhand naar de vrouw. De man heeft lang haar, een baard en draagt een lang gewaad. De vrouw is ook gekleed in een lang gewaad en staat achter de waterput. Ze houdt een kruik vast met beide handen. De kruik is met een touw verbonden aan een katrol boven de waterpunt. De waterput zelf bestaat uit steen, is licht beschadigd en staat bovenop een heuvel. De heuvel is bedekt met enkele bladeren en grashalmen. Bovenaan het paneel zijn opgetrokken gordijnen afgebeeld en ook in dit paneel staat onderaan een tekst: *Ioan 4 v 5-27*.

In de tweede fase, die van iconografische interpretatie, wordt duidelijker wat de verschillende panelen afbeelden. In het geval van het eerste paneel blijkt dat de tekst onderaan het paneel *Ioan 3 v 1,2* was.⁷⁷ Deze tekst refereert naar Johannes 3: 1,2 (NBV) waarin staat:

“Zo was er een farizeeër, een van de Joodse leiders, met de naam Nikodemus. Hij kwam in de nacht naar Jezus toe. ‘Rabbi’, zei hij, ‘wij weten dat u een leraar bent die van God gekomen is, want alleen met Gods hulp kan iemand de wondertekeningen doen die u verricht.’

De afbeelding op het paneel refereert dus naar ontmoeting tussen Nicodemus en Jezus beschreven in Johannes 3:1-21 (NBV). In deze passage onderwijst Jezus Nicodemus over verschillende zaken. We kunnen dus vrij zeker zeggen dat het figuur achter de tafel Jezus is, aangezien hij een soortgelijke onderwijzende of vermanende houding aanneemt. Aan de rechterkant zit dus Nicodemus die Jezus heeft uitgenodigd in zijn huis.

De tekst op het tweede paneel laat zien dat de afbeelding een verwijzing is naar het verhaal in Lucas 14:1-6 (NBV); de genezing van de waterzuchtige op Sabbat. De waterzuchtige is zittend in het midden afgebeeld, links van hem staat Jezus die naar de waterzuchtige reikt om hem te genezen. De

⁷⁵ Zie figuur 27, 63.

⁷⁶ Zie figuur 28, 64.

⁷⁷ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 7.

mannen met hoofddeksele die eromheen staan en naar kijken zijn waarschijnlijk de farizeeën en wetgeleerden die de genezing afkeurden, aangezien de op het eerste paneel afgebeelde Nicodemus ook een farizeeër was en daar ook een hoofddeksele draagt. De man achter Jezus die geen hoofddeksele draagt en weggijkt zou een discipel kunnen zijn.

Op het derde paneel laat de tekst zien dat de afbeelding een verwijzing is naar het verhaal in Johannes 8:3-11 (NBV), de overspelige vrouw. De vrouw wordt in het midden van het paneel afgebeeld. Voor haar bukt Jezus richting de grond om iets te schrijven. De mannen met hoofddeksele die eromheen staan zijn de farizeeën die haar bij Jezus brachten om hem op de proef te stellen. Ze wijzen en kijken verbaasd naar Jezus die op de grond schrijft. De zuilen op het paneel moeten de tempel voorstellen waarin dit verhaal plaatsvindt.

Op het vierde paneel is het verhaal van de twaalfjarige Jezus in de tempel afgebeeld uit Lucas 2: 41-52 (NBV). De tekst onderaan op het paneel refereert naar Lucas 2: 46 (NBV) waarin staat: "Na drie dagen vonden ze hem in de tempel, waar hij tussen de leraren zat, terwijl hij naar hen luisterde en hun vragen stelde." De afbeelding op het paneel beeldt dus specifiek deze interactie tussen Jezus en de leraren uit. Jezus zit in het midden als jonge jongen, omringd door de leraren waarmee hij in gesprek is. Opvallend zijn die figuren rechts en linksonder van Jezus die geen hoofddeksele dragen. Een reden hiervoor kan zijn dat al in de Statenvertaling van 1637 gesproken werd over leraren in plaats van wetgeleerden en farizeeën. Het afwezig zijn van een hoofddeksele kan een manier zijn om de leraren in de tempel te onderscheiden van de wetgeleerden en farizeeën afgebeeld op de andere panelen.

Op het laatste paneel is de ontmoeting tussen Jezus en de Samaritaanse vrouw afgebeeld uit Johannes 4: 5-26 (NBV). Jezus zit voor de waterput en is in gesprek met de Samaritaanse vrouw die water komt halen bij de put.

Nu de directe betekenis van de panelen duidelijk is, is de vraag of de afbeeldingen ook een diepere betekenis hebben. Om een eventuele diepere betekenis te achterhalen kunnen de panelen met elkaar vergeleken worden. Ten Hoeve stelt dat de panelen een gedeeld thema hebben, namelijk ontmoetingen met Christus.⁷⁸ Echter, als we kijken naar de passages waarop de afbeeldingen op de panelen zijn gebaseerd zien we een ander, aanvullend thema tevoorschijn komen. Jezus speelt namelijk in al deze passages de rol van een leraar. Hij brengt de mensen die hij ontmoet tot nieuwe inzichten. In Johannes 3:1-21 (NBV) vertelt Jezus Nicodemus over Gods koninkrijk en de Mensenzoon. Nicodemus noemt Jezus zelfs een leraar die van God gekomen is in het tweede vers. In Lucas 14: 1-6 (NBV) leert Jezus de farizeeën en wetgeleerden dat je een persoon mag helpen, ook op de Sabbat. In Johannes 8:3-11 (NBV) leert Jezus de farizeeën en wetgeleerden dat ze niet zomaar mensen moet veroordelen aangezien zij ook zondig zijn. In Lucas 2: 41-52 (NBV) doet de jonge Jezus de leraren versteld staan met zijn antwoorden en inzichten. Uiteindelijk vertelt Jezus de Samaritaanse vrouw in Johannes 4: 5-26 (NBV) over het levende water wat mensen eeuwig leven geeft. Hoewel het klopt dat alle panelen ontmoetingen afbeelden is er bewust gekozen voor deze Bijbelse taferelen. Een gezamenlijk idee achter deze verhalen is namelijk Jezus die de rol van leraar vervult in deze ontmoetingen. Op de afbeeldingen van de preekstoel leren we Jezus kennen door de lessen die hij geeft aan de mensen. Het impliceert dan ook dat we Jezus kunnen leren kennen door zijn lessen. Een verlengstuk van deze lessen en Jezus' rol als leraar is de preekstoel zelf. De predikant brengt met zijn preken de taferelen afgebeeld op de panelen tot leven. De voorstellingen versterken het idee dat de preekstoel een plek van onderwijs is waarin de gemeente tot inzichten kan komen en Jezus kan leren kennen.

⁷⁸ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 173.

Nu de mogelijke betekenis, bedoeld door de maker of opdrachtgever, bekend is, rest de vraag hoe de preekstoel van de Mariakerk zich verhoudt op cultureel-historisch gebied. Bekend is welke afbeeldingen en symbolen gebruikt worden, maar hoe kan dit gerelateerd worden aan het religieuze leven binnen de Hervormde gemeente te Mantgum in de achttiende eeuw? De relatie tussen de afbeeldingen en het religieuze leven is onderdeel van de iconologische interpretatie. Om deze interpretatie mogelijk te maken, wordt de culturele, sociale en historische achtergrond van het interieur van de Mariakerk in het volgende hoofdstuk beschreven.

2 Lokale historie van de Mariakerk

Een manier om inzicht te krijgen in de culturele, sociale en historische achtergrond van het interieur van de Mariakerk is het doen van onderzoek in archieven naar de personen die betrokken zijn geweest bij de totstandkoming van het interieur. De personen zijn gezocht aan de hand van het medaillon boven de kerkvoogdenbank en de inscriptie in de binnenkant van de kuip. Ook archiefonderzoek naar de kerkelijke gemeente van Mantgum is belangrijk voor het verkrijgen van inzicht in de achtergrond. Beide onderwerpen komen als volgt in dit hoofdstuk aan bod: allereerst wordt de rol van de plaatselijke adel belicht. Daarna wordt getracht inzicht te krijgen in de hervormde gemeente rond de bouw van het interieur. Ten slotte wordt gekeken naar de vervaardigers van het interieur om te achterhalen in hoeverre zij invloed hebben gehad in het ontstaan van dit interieur.

2.1 De plaatselijke adel

De Mariakerk in Mantgum heeft altijd een nauwe band gehad met de plaatselijke adel en vooraanstaande families. Van oorsprong hadden bewoners van de lokale Hoxwier state het voorrecht om in de kerk begraven te worden. Zoals te zien was in de beschrijving van het interieur, is een groot aantal zerken in de kerk gemaakt voor voormalige bewoners van de Hoxwier state. De families Heringa, Hoxwier, Galama, Hoppers, Aylva, Nederhof, Boelens, Lannoy, Doys, Burmania en Houth zijn allen eigenaar geweest van de Hoxwier state en bezaten bijvoorbeeld het recht om begraven te worden in de kerk.⁷⁹ Ook was bekend dat Seerp van Galama genoot van het recht om de geestelijken voor de kerken van Mantgum en het nabij gelegen Schillaard te benoemen.⁸⁰ Rond het moment van de bouw van het interieur was het echter slechter gesteld met de invloed van de vooraanstaande families wonend op de Hoxwier state. In 1794 werd het gebouw namelijk openbaar verkocht als gevolg van het overlijden van de erfgenamen.⁸¹ In plaats daarvan was het de familie van Aylva die als adellijke familie betrokken was bij de vernieuwing van het interieur van de Mariakerk.

⁷⁹ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 5.

⁸⁰ Karstkarel en Boersma, *Notabele woningen in Mantgum*, 6.

⁸¹ R. Swierstra, *Twee Staten en twee Saten in Baarderadeel* (Bloemendaal, s.n., 1968), 5.

Zoals op het medaillon gelezen kan worden:

In de Jaaren
1779, 1780 & 1781
is 't Hout binnen in deeze
Kerk vernieuwd en thans
GRIETMAN
Den Heer de Heer E. H. van Aylva
KERKVOOGDEN
De Heer F. D. W. A. Wiearda en
De Eerzaame F. Rommerds
PREDIKANT
N. Plum.

was Ernst Frans van Aylva als grietman van Baarderadeel betrokken bij de totstandkoming van het interieur van de Mariakerk. Hij was grietman van vier juli 1752 tot en met 1778 en daarnaast was hij gecommitteerde in de admiraliteit van West-Friesland. Hij trouwde op 27 juni 1756 met Hobbina Aemelia Juliana van Unia in Holwerd. Ze kregen twee zonen en één dochter, die helaas allen vroegtijdig overleden. Tijdens de Pruisische inval in 1787 vluchtte hij naar St. Omer (Fr.), waar hij een jaar later overleed.⁸² Of Ernst Frans als grietman van hetzelfde recht genoot als Seerp van Galama om de geestelijken te benoemen is helaas niet bekend. Wel weten we dat hij in zijn periode als grietman ook betrokken is geweest bij de vernieuwingen van twee kerken. Ten eerste was hij betrokken bij de vernieuwing van het interieur van de Sint-Joriskerk te Britswerd en de bouw van een poort aan deze kerk. Boven de poort hangt een gevelsteen ter ere aan Ernst Frans en Tjaard Cornelis van Aylva, die grietman van Wonseradeel was van 1747 tot en met 1757.⁸³ Daarnaast bevindt zich in de Johannes de Doper kerk te Hilaard ook een gedenksteen waarin Ernst Frans genoemd wordt als grietman. Op 28 juni 1780 is daar de eerste steen gelegd voor de vernieuwing van de geveltop.⁸⁴ Er kan worden geconcludeerd dat de vermelding van zijn naam, zoals in de Mariakerk op het medaillon, dus niet ongebruikelijk is. Het is echter niet te achterhalen wat Ernst Frans van Aylva precies betekend heeft voor het interieur van de Mariakerk te Mantgum. In de onderzochte kerkboeken uit de archieven staat niets geschreven over eventuele financiële steun van de familie van Aylva. Wel aannemelijk is dat Ernst Frans van Aylva vanwege zijn positie in bepaalde mate

⁸² P.C. Molhuysen, P.J. Blok en K.H. Kossmann, red., *Nieuw Nederlansch biografisch woordenboek* (Amsterdam: Israel, 1974), 7e deel, 56,
<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=7&page=34&view=imagePane>

⁸³ "Britswerd," Stichting Alde Fryske Tsjerken, geraadpleegd op 4 juni, 2018,
<http://89.200.200.165/CMS/api/file/saft/cfb68a5327bbdbd14b0a0af9afcd204d/>

⁸⁴ "Hijlaard, de Hervormde kerk," Stichting Alde Fryske Tsjerken, geraadpleegd op 4 juni, 2018,
<http://89.200.200.165/CMS/api/file/saft/76605113c63f9df004655d72ddff6263/>

invloed heeft gehad bij de vernieuwing van het interieur. Of hij ook zeggenschap heeft gehad in de benoeming van geestelijken, en daarmee de religieuze kleur van de gemeente, is zoals eerder vermeld niet bekend.

2.2 De Hervormde gemeente te Mantgum

Naast de grietman Van Aylva worden op het medaillon ook de kerkvoogden F. Rommerds, F.D.W.A. Wiearda en dominee N. Pluim genoemd. In de archieven is meer te vinden over hun rol binnen de gemeente. Wiearda en Rommerds zijn allebei kerkvoogd geweest van 1763 tot en met 1783. Zij waren kerkvoogd van zowel de gemeente Mantgum als die van Schillaard, aangezien deze vanaf 1763 geen gescheiden kerkvoogden meer hadden. Tijdens de bouw van het nieuwe interieur waren beide heren al langere tijd kerkvoogd. Pas na de verbouwing in 1782 werden er nieuwe kerkvoogden aangesteld: Nanne Piers Swierstra en Sjoerd Aukus.⁸⁵ Van N. Pluim weten we dat hij tot aan zijn dood in 1802, 25 jaar lang, in de Mariakerk heeft gestaan. In de aantekening over de lidmaten van de gemeente is te vinden hoe hij in zijn beginperiode de lidmaten inventariseert. De gemeente Mantgum en Schillaard hebben op dat moment 54 lidmaten. Opvallend is ook dat in de handelingen van kerkenraad en lidmaten naar voren komt dat N. Pluim in het begin Sipke Feikes en zijn zoon Feike Sipkes weer toegang verleent tot het Heilige Avondmaal. Het is onduidelijk waarom de toegang hen in eerste instantie was ontzegd.

2.3 De vervaardigers

Uit de inscriptie aan de binnenkant van de kuip van de preekstoel weten we dat Hermannus Berkebijl en Taeke Sentjes twee van de vervaardigers zijn. Daarnaast bevinden zich in de kuip ook de initialen S.F. en J.K, waarvan de betekenis tot nu toe onduidelijk is. Ook is bekend dat de antiëksnijder Jacob Swalie heeft gewerkt aan het interieur.

Uit de rekeningboeken van de Hervormde gemeente Mantgum en Schillaard komen de verschillende vervaardigers naar voren. Zo blijkt dat Hermannus Berkebijl met recht aangewezen mag worden als hoofdverantwoordelijke voor het vervaardigen van het interieur. Op zestien november 1782 kreeg hij 1115 carolusguldens en tien stuivers van de gemeente voor zijn werk in de Mariakerk.⁸⁶ Dat is aanzienlijk meer dan Jacob Swalie, die in totaal maar 412 carolusguldens en twaalf stuivers kreeg over twee betalingen.⁸⁷ Ook wordt duidelijk hoeveel geld Taeke Sentjes heeft ontvangen voor zijn werk. Hij ontving op 27 oktober 1782 samen met Tomas Hendriks 554 carolusguldens en twaalf stuivers voor het

⁸⁵ Overzichten van kerkvoogden over de jaren 1583-1982 en van koster-schoolmeesters van Mantgum en Skillaerd, 1982, inventaris nr. 139, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

⁸⁶ Rekeningboeken van Mantgum 1691-1985 (14 delen), 1759, inventaris nr. 843, 218, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

⁸⁷ Rekeningboeken van Mantgum 1691-1985 (14 delen), 1759, inventaris nr. 843, 218 en 226, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

maken van nieuw houten bankwerk.⁸⁸ Ook ontving Taeke Sentjes op 24 september 1779 34 gulden, acht stuivers en tien penningen voor geleverde arbeid aan de kerk.⁸⁹ Er wordt niet gespecificeerd of dit voor onderhoud was of voor het nieuwe meubilair. Verder staan in de rekeningboeken nog meerdere betalingen beschreven voor de leveringen van lood, ijzerwerk en hout tijdens de bouw van het interieur. Opvallend is de betaling aan Dirk Embderveld van 124 carolusgulden, tien stuivers en acht penningen voor een geleverde blauwe steen.⁹⁰ Deze steen zien we niet terug in het huidige interieur; het is dan ook een raadsel waar deze steen beland is.

Een ander raadsel, de mogelijke betekenis van de initialen S.F. en J.K, kan juist worden opgelost met behulp van de rekeningboeken. Hierin staan namelijk betalingen vermeld aan personen met deze initialen, waaruit de initialen uit de kuip mogelijk gekoppeld kunnen worden aan bepaalde personen. De beste kandidaat voor de initialen J.K. is J. van Kammen. Hij werd op vijf verschillende momenten betaald door de gemeente voor de levering van cement, kalk en steen aan de kerk.⁹¹ Hij was nauw betrokken bij de kerk tijdens de periode waarin het interieur verbouwd werd. Daarnaast wordt de plaatselijke timmerman Folkert Sijbrend genoemd. Hij werd twee keer betaald door de gemeente voor de geleverde materialen en arbeid aan de kerk, namelijk een bedrag van 39 gulden, zestien stuivers en acht penningen op vijf september 1779⁹² en 116 gulden en dertien stuivers op veertien november 1782.⁹³ Zijn initialen zouden dan wel omgekeerd in het hout zijn geslepen. Dit is niet per definitie onmogelijk, aangezien we op het medaillon zagen dat de volgorde van de voorletters van kerkvoogd Abel Wierds Wiearda ook omgedraaid was (F.D.W.A.). De ware aard van de personen achter de initialen blijft echter speculatie. Het is goed mogelijk dat van Kammen of Sijbrend niet betrokken waren bij de verbouwing van het interieur, maar werden betaald voor diensten die buiten de kerk plaatsvonden. In dit geval blijft het een mysterie van wie de initialen in de kuip van de preekstoel zijn.

Wat we wel met zekerheid zeggen kunnen is dat Hermannus Berkebijl de belangrijkste vervaardiger van het meubilair in de Mariakerk is. Van de personen genoemd in de inscriptie in de kuip, is over hem is ook het meeste bekend. Hij was de zoon van kleermaker Johannes Berkebijl en Geertruid Lessing. We weten dat hij op vijf maart 1752 gedoopt is in de Jacobijnerkerk te Leeuwarden. Op een juni 1777 trouwde hij met Feikjen van der Veen. Haar vader was Reiner van der Veen, een meester kastmaker. Het is goed mogelijk dat Hermannus het houtsnijdersvak van hem geleerd heeft. Hermannus Berkebijl stierf uiteindelijk op de jonge leeftijd van 35 jaar. Hij werd begraven op zes juni 1787 op het Oldehoofsterkerkhof.⁹⁴

Het interieur van de Mariakerk is zijn voornaamste werk. Ondanks zijn vroegtijdig overlijden heeft hij ook een aantal andere werken op zijn naam staan, waaronder ook andere kerkinterieurs.

⁸⁸ Ibid., 216.

⁸⁹ Ibid., 199.

⁹⁰ Ibid., 206.

⁹¹ J. van Kammen werd betaald door de gemeente op 29 mei 1779, 14 oktober 1780, 16 maart 1782, 9 november 1782 en 6 december 1793.

⁹² Rekeningboeken van Mantgum 1691-1985 (14 delen), 1759, inventaris nr. 843, 199, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

⁹³ Ibid., 217.

⁹⁴ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 171.

Berkebijl werkte samen met andere kunstenaars aan een erepoort voor een bezoek van Willem V aan Leeuwarden in 1777. Hij maakte een standbeeld met vleugels, lauwerkrans en spies van zo'n zeven voet hoog.⁹⁵ In 1785 maakte hij de versieringen in de vorm van stadswapens en andere ornamenten aan de Hoeksterpoort te Leeuwarden. In 1786 leverde hij vier beelden voor het orgel van de Hervormde kerk te Sloten. Uit de archieven is echter niet op te maken om welke beelden het precies gaat.⁹⁶

Er zijn maar enkele werken van Berkebijl die zich lenen voor een vergelijking met zijn werk in Mantgum. Eén daarvan is het snijwerk in de Hervormde kerk van Grou (St. Peterskerk). Hij kreeg daar in 1782 een opdracht voor het deels uitsnijden van de nieuwe banken en het aanbrengen van lambrisering aan de muur. De lambrisering is helaas verdwenen, maar het snijwerk aan de zijschotten van de banken is er nog steeds. Ondanks dat deze opdracht na die van Mantgum kwam, neigt het snijwerk meer naar de vroege stijl van rococo, die voor de Louis-XVI-stijl van Mantgum kwam. Uiteindelijk ontving Berkebijl 96 gulden voor zijn werk. Later, in 1784, ontving Dirk Embderveld 21 carolusgulden en vijftien stuivers voor de vloerstenen en het uitsnijden van de banken, wat zou betekenen dat niet al het huidige snijwerk aan de banken in Grou volledig van Berkebijls hand is.⁹⁷

Een ander werk dat ons meer kan vertellen over de artiest Berkebijl, is de opdracht voor de voogdenkamer van het Sint Anthony Gasthuis te Bolsward in 1783. Voornamelijk de kastenwand is op een soortgelijke manier versierd als het interieur van Mantgum. De voogdenkamer is namelijk ook gemaakt in Lodewijk XVI-stijl. Wederom maakt Berkebijl gebruik van siervazen, kransen, takken, slingers, guirlandes en bloemen. Voornamelijk de slingers links- en rechtsboven op de wand tonen een sterke overeenkomst met de lambrisering van de Mariakerk. Berkebijl heeft in de voogdenkamer gebruik gemaakt van symbolen die verbonden zijn met het werk van de voogden zoals boeken, papierrollen, briefopeners en ganzenveren. Daarnaast gebruikte hij ook symbolen van vergankelijkheid zoals fakkels, zandlopers en zeisen. In dit interieur zien we terug hoe Berkebijl gebruik maakte van symbolische voorwerpen.⁹⁸

In hetzelfde jaar 1783 verfraaide hij ook het interieur van Hervormde kerk van Zweins (Reginakerk). Dit interieur is wel een stuk eenvoudiger dan dat van de Mariakerk. De zeshoekige preekstoel is op de hoeken versierd met bloemfestoenen. Daarnaast heeft de preekstoel versieringen in de vorm van een engelenkopje, guirlandes en een bladornament. Ook de twee herenbanken zijn versierd met gesneden alliantiewapens, siervazen, guirlandes en opzetstukjes. Het overige bankwerk is verder niet versierd.⁹⁹

Het laatste werk van Berkebijl dat bij ons bekend is, is het snijwerk aan de herenbank en rouwbord voor Eysa de Wendt in de Hervormde kerk te Kollum (Maartenskerk). De bank is versierd met linten, slingers, strikken, guirlandes en symbolische voorwerpen. Deze voorwerpen zijn een tiara, herdersstaf, een zevenarmige kandelaar, een kruik, twee vogels en het Lam op het boek met de zeven zegels.¹⁰⁰ Ook het rouwbord is rijkelijk versierd met botten, flambouwen, zeisen, een schedel en

⁹⁵ Ibid., 181.

⁹⁶ Ibid., 183.

⁹⁷ Idem.

⁹⁸ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 183.

⁹⁹ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 183.

¹⁰⁰ ten Hoeve en Karstkarel, *Kerken in Friesland*, 114.

zandloper. Voornamelijk de festoenen op dit rouwbord lijken op dit uit de voogdenkamer en de Mariakerk.¹⁰¹ Doordat we in de archieven geen opdrachten terug kunnen vinden is het lastig te bepalen in welke mate Berkebijl zelf het snijwerk heeft ontworpen. We zien in zijn latere werk zowel rijkelijk versierde interieurs als een sober interieur. Dit maakt het lastig te bepalen of de afbeeldingen op de preekstoel in Mantgum zijn eigen idee waren of een directe opdracht van de kerkenraad. Wel is te concluderen dat de aanwezigheid van symbolische voorwerpen en voorstellingen grotendeels te maken heeft met de financiële mogelijkheden van de opdrachtgever. We zien bijvoorbeeld in Kollum dat voor een rijk persoon als Eyso de Wendt deze symbolische voorwerpen worden gebruikt om die welvaart te weerspiegelen.¹⁰² De Hervormde gemeente te Mantgum was dan ook welvarend voor die tijd. Dit blijkt uiteraard in het grote bedrag dat Berkebijl kreeg voor zijn snijwerk daar, maar ook uit de leningen die de kerk verstrekke aan anderen.¹⁰³ De financiële welvaart stelde de gemeente dus in staat om dit interieur te creëren, maar is dat ook de ware reden voor dit rijkversierde interieur? Of is dit interieur onderdeel van een trend binnen Friesland in de achttiende eeuw?

¹⁰¹ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 185.

¹⁰² Idem.

¹⁰³ Rekeningboeken van Mantgum 1691-1985 (14 delen), 1759, inventaris nr. 843, 223, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

3 Het interieur van de Mariakerk in perspectief

Het interieur is gebouwd in de stijl van Louis XVI.¹⁰⁴ Het snijwerk aan het interieur is dan ook gebaseerd op het werk van een van deze architecten die werkte in deze stijl: de Fransman Jean Charles Delafosse (1734-1791).¹⁰⁵ Zijn boek *Nouvelle iconologie* werd gepubliceerd in 1771 en bevat ontwerpen voor trofeeën, ornamenten, grafmonumenten en andere decoratieve elementen. Ook bevat het boek uitgebreide verklaringen van de afgebeelde decoraties. Zijn boek was populair binnen Nederland en werd dan ook in 1787 vertaald in het Nederlands.¹⁰⁶ Dit was na de bouw van het interieur van de Mariakerk. Het is dan ook onduidelijk hoe Berkebijl in aanraking is gekomen met het werk van Delafosse.

Verder is het interieur is gebarokkiseerd, wat betekent dat het laatgotische interieur is vervangen door een moderner, neoclassicistisch interieur. Dit werd gedaan om het interieur nieuwe rijkdom te geven, al gebeurde dit in Nederland op een gematigde wijze.¹⁰⁷ Een andere motivatie voor de vernieuwing van het interieur zou een interesse in vaste zitplaatsen kunnen zijn. Dit principe was voornamelijk in de achttiende eeuw in opkomst binnen Nederland.¹⁰⁸

Het interieur van de Mariakerk is een goede reflectie van de stilistische trends die populair waren binnen Fries protestants kerkinterieur in de tweede helft van de achttiende eeuw. De meeste trends waren het gevolg van het vervaardigen van preekstoelen door antiëksnijders. In de loop van de achttiende eeuw werd het namelijk steeds gebruikelijker om een lokale timmerman het gestoelte te laten maken, om daarna de antiëksnijder de preekstoel te laten versieren.¹⁰⁹ Dit betekende dat preekstoelen vaak uitgebreid versierd werden. Waar bijvoorbeeld de hoekversieringen voornamelijk bestonden uit pilasters of kolommen in de zestiende, zeventiende en begin achttiende eeuw, werden deze in de loop van de achttiende eeuw vervangen door bloem- en bladfestoenen.¹¹⁰ Een andere trend is te zien in het doophek, namelijk het gebruik van siervazen als knoppen.¹¹¹ Wat verder bijzonder is aan het doophek, is de bovenzijde, die niet gevormd wordt door balusters, maar door open bladvormig snijwerk. Deze techniek, die getuigt van goed vakmanschap, komt in Friesland niet veel voor. Wel is het te vinden in de dorpen Beetgum en Oostrum.¹¹² Nog een vrij uniek kenmerk is dat de preekstoel zich nog steeds bevindt aan de zuidmuur. Bij vernieuwingen was het gebruikelijk dat de preekstoel werd verplaatst naar het koor, in Friesland meestal tegen de oostelijke muur.¹¹³

Naast bovengenoemde trends en bijzonderheden, maken ook de panelen op de kuip van de preekstoel onderdeel uit van een trend. Het gebruik van afbeeldingen, ook van Christus, op de kuippanelen was een korte trend binnen kerkinterieurs in Friesland tijdens de achttiende eeuw. In totaal

¹⁰⁴ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 173.

¹⁰⁵ ten Hoeve, "Symboliek tussen strikken en linten," 235.

¹⁰⁶ F. Grijzenhout en C. van Tuyll van Serooskerken, *Edele eenvoud: neo-classicisme in Nederland 1765-1800* (Zwolle: Waanders, 1989), 52.

¹⁰⁷ van Swichem, Brouwer en van Os, *Een huis voor het Woord*, 181.

¹⁰⁸ Ibid., 221.

¹⁰⁹ ten Hoeve en Karstkarel, *Kerken in Friesland*, 103.

¹¹⁰ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 175.

¹¹¹ ten Hoeve en Karstkarel, *Kerken in Friesland*, 108.

¹¹² Ibid., 108.

¹¹³ van Lier en Steensma, *Friese kerken: een inleiding*, 107.

hebben negen kansels in Friesland Bijbelse taferelen op de kuip.¹¹⁴ De kansels van Schalsum (1711), Lemmer (1745), Sexbierum (1768) en Kimsward (1695) hebben allemaal Bijbelse taferelen.¹¹⁵ De overige vijf kansels tonen ook Bijbelse taferelen met daarin Christus op de kuip, iets wat ongebruikelijk is binnen het protestantse kerkinterieur. Op de kansel van de Grote of Sint-Gertrudiskerk in Workum (1718) staan de opwekking van Lazarus, de genezing van de blindgeborene, de genezing van de geraakte, de genezing van zieken en Petrus verlost uit de gevangenis.¹¹⁶ Op de kuippanelen van de Andreaskerk in Wijnaldum (1728) staan Abrahams offerande, Jacobs droom, Christus' geboorte en opstanding en het Laatste Oordeel.¹¹⁷ Op de kansel van de Hervormde kerk in Lemmer (1745) staan onder andere de opwekkingen door Christus van Lazarus, de jongeling van Naïn en het dochttertje van Jairus afgebeeld.¹¹⁸ Op de kansel van Longerhouw (1757) is Christus' geboorte, kruisiging, opstanding, hemelvaart en het Laatste Oordeel afgebeeld.¹¹⁹ Als laatste is er natuurlijk de kansel in de Mariakerk te Mantgum. De voorstellingen op de kuip van de Mariakerk wijken af door niet de hoofdmomenten in het leven van Christus af te beelden, zoals bij andere gesneden beelden van Christus op preekstoelen.¹²⁰ Ook is er niet voor gekozen om taferelen uit het Oude Testament af te beelden of andere Christelijke voorstellingen. Er is bewust voor gekozen om Jezus als leraar af te beelden als onderdeel van de Protestantse focus op de rol van het Woord. Onderwijs en kennis van de bijbel waren namelijk erg belangrijk voor de gemeente. Dit belang wordt benadrukt bij de belijdenis van nieuwe lidmaten van de Hervormde gemeente te Mantgum¹²¹.

Over het algemeen is bekend dat Mantgum en de omliggende dorpen minder streng in de kerkelijke leer waren voor die tijd.¹²² Aanwijzingen voor het begin hiervan kunnen gevonden worden in de archieven, specifiek in de aantekeningen van vergaderingen van de kerkenraad. Bij de intrede van dominee N. Pluim werden twee leden weer toegelaten tot het heilige avondmaal, nadat hen eerder de toegang was ontzegd.¹²³ Het lijkt erop dat deze nieuwe dominee minder streng de regel toepaste dan zijn voorganger of in elk geval bereid was de leden weer te vergeven. Het is mogelijk dat door zijn aanwezigheid er een zeker ruimte was voor het creëren van een preekstoel met afbeeldingen van Christus. Mantgum maakte dan wel onderdeel uit van een trend binnen Friesland. De gemeente moest wel openstaan voor zo'n drastische verandering aan het interieur. De protestantse kerk was namelijk van mening dat afbeeldingen van God, in zowel de vorm van de Vader, Zoon of Heilige Geest, niet gepast waren binnen de kerk.¹²⁴ In het afbeelden van Christus op de preekstoel nam de gemeente te Mantgum dus al bepaalde vrijheden die hun kijk op de kerkelijke leer weerspiegelen. Wel opvallend is dat Christus op een discrete manier is afgebeeld op de panelen. Op het eerste gezicht is hij lastig te identificeren uit de afgebeelde taferelen. Hiermee geeft de preekstoel minder aanstoot aan andere christenen, deze voorzichtigheid met het afbeelden van Christus getuid dus ook van een bepaald sociaal bewustzijn

¹¹⁴ ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 42.

¹¹⁵ Op de kansel van Hardegarijp is een afbeelding van Abrahams offerande te vinden op het voetstuk van de kansel.

¹¹⁶ ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 144.

¹¹⁷ Idem.

¹¹⁸ ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 125.

¹¹⁹ Ibid., 136.

¹²⁰ van Swichem, Brouwer en van Os, *Een huis voor het Woord*, 135.

¹²¹ Register van aantekeningen inzake lidmaten te Mantgum 1772-1998, 2001, inventaris nr. 60, 9, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

¹²² Kroesen, *De Friese Elfkerkentocht*, 70.

¹²³ Handelingen van de kerkeraad der gemeente Mantgum en Schillaerd, 10 augustus 1778, toegangs nr. 27, inventaris nr. 49, 51, Tresoar, Leeuwarden.

¹²⁴ van Swichem, Brouwer en van Os, *Een huis voor het Woord*, 133.

richting medegelovigen.¹²⁵

Ook de manier waarop Christus is afgebeeld zegt veel over het religieuze leven van de gemeente tijdens het ontstaan van het interieur. Christus is namelijk niet afgebeeld als verlosser, rechter of wonderdoener. Voorstellingen van Christus die meer gangbaar waren binnen deze korte trend in Friesland. Hij is juist afgebeeld als leraar er wordt meer nadruk gelegd op de menselijke kant van Christus. Ook hierin wijkt Mantgum dus af van de meer gangbare interpretatie van Christus in die tijd zoals blijkt uit de afbeeldingen van Christus uit de andere kerken. Er is bewust voor gekozen om Christus op deze manier af te beelden. Deze elementen van de voorstellingen op de kuip van preekstoel laten zien dat er binnen de gemeente in de achttiende eeuw een zekere vrijheid was voor het afbeelden van Christus op deze wijze.

¹²⁵ van Swichem, Brouwer en van Os, *Een huis voor het Woord*, 133.

Conclusie

In dit onderzoek hebben we antwoord proberen te vinden op de hoofdvraag: *Wat kan het interieur van de Mariakerk en specifiek haar preekstoel ons vertellen over geleefde religie in Mantgum tijdens de achttiende eeuw?* Dit aan de hand van drie deelvragen. Hoe ziet de ruimte van de Mariakerk te Mantgum eruit? Welke personen zijn verantwoordelijk voor de totstandkoming van het bankwerk in de Mariakerk? Welke ontwikkelingen op het gebied van kerkinrichting binnen Friesland in de achttiende eeuw zien we terug in het bankwerk van de Mariakerk?

In de beschrijving van het interieur en de preekstoel kregen we een gevoel voor de ruimte van de Mariakerk. De ruimte zoals hij tegenwoordig in Mantgum staat en hoe deze precies tot stand gekomen is. Aan de hand van Van Stratens methode analyseerde we de afbeeldingen op de kansel om hun iconografische en iconologische betekenis te achterhalen.

Uit de kerkarchieven kregen we meer een beeld van hoe de Hervormde gemeente te Mantgum eruitzag tijdens de vernieuwing van het interieur. Uit de rekeningboeken bleek dat de kerk erg welvarend was in die tijd.

In de vergelijking van het bankwerk met de ontwikkeling op het gebied van kerkinrichting in die tijd kwam naar voren dat qua stijl het bankwerk van de Mariakerk grotendeels aansluit bij de ontwikkeling op het eind van de achttiende eeuw in Friesland. Ook het afbeelden van Christus op de kuippanelen was een trend binnen Friese kerkinterieurs in de achttiende eeuw. Wel moet Mantgum relatief vrijzinnig geweest zijn voor het toestaan van afbeeldingen van Christus aangezien het officieel volgens de protestantse kerk verboden was.

Het interieur van de Mariakerk zegt ons veel over de geleefde religie van haar gemeenteleden tijdens de achttiende eeuw. Zoals de sociale structuren die worden gereflecteerd door de grafzerken binnen de kerk. De financiële welvaart van de gemeente die wordt weerspiegelt door de rijkelijke vernieuwing van het interieur. De stijl van de decoraties en afbeeldingen die een culturele ontwikkeling weerspiegelen. Ook de religieuze behoeftes van de gemeente en ideeën die worden weerspiegelt in de afbeeldingen van Christus en de manier waarop hij wordt afgebeeld.

Voor nader onderzoek zou meer gekeken kunnen worden naar de invloed van de Louis XVI-stijl op het interieur en van de architect Jean Charles Delafosse op de afbeelding op de preekstoel van de Mariakerk. Hoe kan het dat Berkebijl in aanraking is gekomen met het werk van de Fransman. Het is bijzonder dat zo'n rijke stijl haar weg heeft gevonden naar een dorpskerk midden in Friesland. Ook een brede vergelijking met ontwikkelingen op het gebied van kerkinterieurs binnen Nederland zou een waardevolle toevoeging zijn. Hoe gebruikelijk was deze stijl en het afbeelden van Christus binnen kerkbouw tijdens de achttiende eeuw in Nederland? Het zou ons helpen de kerk in een nog breder perspectief te kunnen zien en ons meer vertellen over hoe deze ruimte het religieuze leven van de gemeente in de achttiende eeuw weerspiegelt.

Appendix: De Preekstoel

Er zijn voornamelijk twee soorten preekstoelen te onderscheiden: het katheders model en het **kuip-type**. De kuip is een platform dat gesloten is door een zogenoemde borstwering: een muur, leuning of hek tot borsthoogte. In deze borstwering is vaak een deur aangebracht en de preekstoel is dan toegankelijk via een trapje. De kuip kan zijn vastgemaakt aan de vloer met een voet, aan de muur of aan een pijler, een rechthoekige en vrijstaande, gemetselde steunpilaar. Het **katheders model** is vergelijkbaar met het kuip-type, maar heeft een open vorm in plaats van een gesloten vorm. Het 'katheders' model is een vrij toegankelijk platform en is over het algemeen eenvoudiger dan het kuip-type.¹²⁶ Het kuip-type is het meest voorkomend type binnen Protestantse kerken in Friesland.

De **kuip**, het gedeelte van de preekstoel waarin de predikant staat, is een van de meest opvallende onderdelen van de preekstoel. Er zijn over het algemeen vier soorten kuipen te onderscheiden. De meest voorkomende vorm in Friesland is de zeshoekige kuip. Daarnaast zijn er de achthoekige, vierkante en ronde kuipen. Van een achthoekige kuip zijn in Friesland twee voorbeelden, namelijk in de dorpskerk van Huizum en de Sint-Martinuskerk van Wirdum. Van de laatste twee vormen zijn er elk maar één voorbeeld van in Friesland: een vierkante kuip in de kerk van Augsbeurt en één ronde kuip in de kerk van Mantgum.¹²⁷

Een ander vast onderdeel van een preekstoel is het **klankbord**. Dit onderdeel is pas na de reformatie toegevoegd in Nederland door protestanten.¹²⁸ Het klankbord is een horizontaal vlak dat over de kuip hangt en de geluidswaarschuwing versterkt, zodat de predikant overal goed verstaanbaar was. Dit was nodig omdat kerkgoers niet allemaal meer dicht op de preekstoel zaten na het ontstaan van vaste zitplaatsen. Dit klankbord is vaak verbonden met de kuip via een rugpaneel, dat tegen de muur geplaatst is. In sommige gevallen ontbreekt dit paneel en wordt het vervangen door een baretschild: een houten schild met een knop waarop de predikant zijn baret of hoed ophing. Eenzelfde soort knop is ook vaak aanwezig op het baretschild.¹²⁹

Daarnaast is ook de **trap** een belangrijk onderdeel van de preekstoel. Er is veel variatie binnen de verschillende soorten trappen. Normaal gesproken zit de trap aan de linkerkant van de preekstoel bij een vooraanzicht, maar in sommige gevallen zit de trap juist aan de rechterkant. De trap is soms aan de muur bevestigd, maar in de meeste gevallen staat hij los en is dan gebogen. Sommige trappen zijn gemaakt met een leuning en andere maken gebruik van een trappaal. In sommige gevallen is er nog een kleine overloop gemaakt van de kuip naar de trap.¹³⁰

Naast de vaste onderdelen hebben preekstoelen vaak ook nog andere attributen die ook als onderdeel van de preekstoel gezien worden, zoals een **lessenaar** waarop de Bijbel die bij de kansel hoort

¹²⁶ van Swichem, Brouwer en van Os, *Een huis voor het Woord*, 177.

¹²⁷ ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 19.

¹²⁸ van Swichem, Brouwer en van Os, *Een huis voor het Woord*, 177.

¹²⁹ Idem.

¹³⁰ ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 19.

ligt, **kaarsenhouders** die bevestigd zijn aan de lessenaar en een **zandloper**. Deze zandloper was bevestigd aan de kuiprand of het klankbord, als geheugensteun voor de predikant. Sommige preekstoelen hebben ook een **doopbekkenhouder**, een houder of arm waarin de schaal met het doopwater rust.¹³¹

¹³¹ van Swichem, Brouwer en van Os, *Een huis voor het Woord*, 179.

Appendix: Grafzerken

De grafzerken in de Mariakerk laten zien welke personen destijds belangrijk genoeg waren in de omgeving en voor de kerk om een plek binnen het interieur van de kerk te krijgen. Op dit moment liggen in het koor onder andere vier zerken voor kinderen.¹³²

De eerste zerk is voor Jacob Nederhoff (*24 oktober 1599, †14 oktober 1601). De wapens op de hoeken en in het midden van deze zerk zijn verwijderd. De tweede zerk is voor drie kinderen van Suffridus van Boelens en Jeltje van Beyma. De zerk is gemaakt voor Ytje van Boelens (*12 september 1672, †17 december 1672), Gaatse van Boelens (*12 september 1672, †16 december 1672) en Elske van Boelens (*1669, †17 januari 1784). Op deze zerk is nog mooi het alliantiewapen van Beyma en van Boelens te zien. Ook is de grafsteen versierd met een schedel, vazen met bloemen en gordijnen. De spreuk *'Evanuimus ut umbri'* bovenaan betekent: wij zijn als schimmen heengegaan. De spreuk onderaan is vervaagd, maar las waarschijnlijk *'morimur dum nascimur'* wat betekent: wij zijn gestorven zodra wij geboren werden. De derde zerk is voor een dochter (†1536) van Hector Hoxwier en Iedwer Herema. Ook op deze zerk zijn de wapens bewaard gebleven. De lelie linksboven is het wapen van Hector en linksonder vinden we het wapen van Iedwer: de leeuw met drie eikels. In het midden van de zerk is het alliantiewapen van de twee ouders afgebeeld. Rechtsboven vinden we het kwartierwapen (de adelaar met twee lelies) van de ouders van Hector: Aesge Hoxwier en Vick Dekema. Rechtsonder vinden we het kwartierwapen (de leeuw) van de ouders van Iedwer, Gerrold Herema en Luits van Siaerda. De laatste kinderzerk is voor kinderen van Ds. Culenburg: Paulus Culenburg (†27 april 1627) en Petrus Culenburg (†4 juni 1629). Petrus werd maar 16 dagen oud en zijn broer overleed op de leeftijd van 16 weken oud.¹³³ In het koor liggen verder nog drie andere zerken. Allereerst is er de oudste zerk, waarschijnlijk afkomstig uit 1534. Deze is vervaardigd voor Aesge Hoxwier (†1507), kapitein van Westergo en Vick Dekema (†1533). Het alliantiewapen is nog te herkennen op deze zerk; het wapen met één lelie van Hoxwier en het wapen met twee lelies van Dekema. De tweede zerk is gemaakt voor Gala van Galama (†1559) en Foeck Hoxwier (†1554), dochter van Aesge Hoxwier. De alliantiewapens zijn beschadigd, maar de spreuk onderaan is nog goed te lezen: *'Vita hominis umbra est, qui ad exiguum tempus apparet & deinde evanescit'*. Dit is een tekst uit Jakobus 4 en betekent: het leven van de mens is als een wolk die voor korte tijd verschijnt en vervolgens verdwijnt.¹³⁴ De laatste zerk in het koor is voor Ds. Lambarti († 2 januari 1603).

In het schip van de Mariakerk liggen nog meer zerken voor predikanten. Als eerste ligt er richting het koor een zerk met een beschadigd versiersel voor Ds. Herculius Conradus Noordbeek (*1688, †10 augustus 1735). Daarnaast ligt een zerk voor Ds. Conradus Koëller (*1646, †27 mei 1708), zijn vrouw Hendrina Gratema (*1643, †11 mei 1709) en hun acht kinderen. Hiernaast ligt een zerk voor Ausonius a Steenkist (*1623, †20 september 1669), zijn vrouw Aefke Jans (*1629, †11 mei 1693) en hun vier kinderen. Verder richting het westen ligt een zerk voor pastoor Johannes Weidum (†6 juni 1556). Nog een eindje verderop

¹³² De ligging van de zerken is veranderd in de loop van de tijd, deze beschrijving gaat alleen over de huidige situatie.

¹³³ "1D Zerken," R.J.H. Brink, geraadpleegd op 4 juni, 2018, <http://www.rjhbrink.eu/Mantgum%20en%20Schillaard/Zerken.htm>

¹³⁴ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 5.

ligt de zerk voor de predikant die de bouw van het nieuwe interieur overzag: Nicolaas Pluim (*4 april 1735, †20 mei 1802). Het dichtst bij de deur ligt de zerk voor Ds. Jacobus Penninga (*1771, †7 juni 1826), zijn vrouw Froukje Haitsma en een kind.

In het schip liggen ook twee zerken die oorspronkelijk niet afkomstig zijn uit Mantgum, maar uit Sexbierum. De eerste zerk is voor Wyger Eelcksma (†1555), His van Galama (†12 januari 1634) en Lucia van Hottinga (†8 januari 1648). Ze werden waarschijnlijk opnieuw gebruikt door Reiniers van Hoppers, die door zijn huwelijk met His van Galama na haar dood eigenaar van de Hoxwierstate werd. De Eelcksma's zijn familie van zijn tweede vrouw: Lucia van Hottinga. Naast deze zerk ligt er een zerk voor Rippert Eelcksma (†1515) en Catharina Mauritsma (†1516).

Daarnaast liggen er ook zerken in het schip waarvan de reden dat deze zerken er liggen enigszins onduidelijk is. Zo is er de zerk voor Michael Gerroltsma (†30 november 1670) naast de zerk van Johannes Weidum. Tussen de zerk van Pluim en Penninga ligt er een zerk voor Henricus Aquila (†19 november 1675), zijn vrouw Tzjitske Willems de Groen (†6 maart 1710) en acht kinderen. Henricus was koster-schoolmeester en organist in Mantgum. Daarnaast in noordelijke richting is nog een deksteen waarvan niet duidelijk is waar deze vandaan komt.

De meest opvallende zerk blijft die voor Seerp van Galama (*25 oktober 1528, †22 januari 1581) en zijn vrouw His van Botnya (*1541, †8 juni 1593). De steen is gemerkt met '15-D-84' en werd in 1922 gerestaureerd. De wapens op de zerk zijn tijdens de Franse tijd verwijderd en later tijdens de restauratie weer opnieuw aangebracht. Deze zerk staat tegenwoordig in het voorportaal van de Mariakerk. Seerp van Galama was voornamelijk een staatsman. Hij was gecommiteerde van de Staten van Friesland, ondertekenaar van het Smeekschrift der Edelen en grietman van Baarderadeel van 1577 tot zijn dood in 1581.¹³⁵ Het Latijnse opschrift van de zerk leest:

*“Zie! Hier ligt Seerp van Galama, de trots en de roem van de Friese grond, dapper verdediger van het lieve vaderland, beleidvol en met ijzeren arm, was hij de vijand een vijand en de vrienden een vriend. Ach! Hoe weinig telt het vaderland zijns gelijken.”*¹³⁶

¹³⁵ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 5.

¹³⁶ P. Karstkarel en B. Boersma, *Notabele woningen in Mantgum* (Leeuwarden: Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, 1998), 7.

Bibliografie

Alle Friezen. "Nicolaas Plum." Geraadpleegd op 4 juni, 2018.

<https://allefriezen.nl/zoeken/deeds/a9ac2e1a-4230-4b19-9124-b13fae09c0ee?person=927616a5-b981-4291-a6f2-bae1bdc8cbae>.

Alle Friezen. "Trouwregister Taeke Sintjes en Alltje Reinders." Geraadpleegd op 4 juni, 2018.

<https://allefriezen.nl/zoeken/deeds/171dd1ce-da45-43bb-9eb7-e8ca2a134392?person=f4e1ebec-4521-4234-84c7-aa4a861908a0>.

Brink, R.J.H. *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*. S.l.: s.n., 1992.

Brink, R.J.H. "1D Zerken." Geraadpleeg op 4 juni, 2018.

<http://www.rjhbrink.eu/Mantgum%20en%20Schillaard/Zerken.htm>.

Encyclopaedia Britannica. "Ouroboros." Encyclopaedia Britannica. geraadpleegd op 15 juni, 2018.

<https://www.britannica.com/topic/Ouroboros>.

Grijzenhout, F., en C. van Tuyll van Serooskerken. *Edele eenvoud: neo-classicisme in Nederland 1765-1800*. Zwolle: Waanders, 1989.

Hervormde gemeente Mantgum-Schillaard. Handelingen van de kerkeraad der gemeente Mantgum en Schillaerd. 10 augustus 1778. toegangs nr. 27, inventaris nr. 49, 51. Tresoar, Leeuwarden.

Hervormde gemeente Mantgum-Schillaard. Register van aantekeningen inzake lidmaten te Mantgum 1772-1998. 2001. inventaris nr. 60, 9. Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

Hervormde gemeente Mantgum-Schillaard. Rekeningboeken van Mantgum 1691-1985 (14 delen). 1759. inventaris nr. 843, 199. Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

Hervormde gemeente Mantgum-Schillaard. Overzichten van kerkvoogden over de jaren 1583-1982 en van koster-schoolmeesters van Mantgum en Skillaerd. 1982. inventaris nr. 139. Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

Hoeve, ten S. "Hermannus Berkebijl, antiëksnijder te Leeuwarden." *Publikatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken 1970-1975*, (April 1974): 171-186.

Hoeve, ten S. "Symboliek tussen strikken en linten." In *Kerkinterieurs in Nederland*, eds. M. de Beyer, P. Verhoeven en A. Reinstra, 234-37. Zwolle: WBOOKS, 2016.

Hoeve, ten S. *Friese preekstoelen*. Leeuwarden: De Tille, 1980.

Hoeve, ten S., en P. Karstkarel. *Kerken in Friesland: gebouwen, inrichting en gebruik*. Baarn: Bosch & Keuning, 1985.

Karstkarel, P., en B. Boersma. *Notabele woningen in Mantgum*. Leeuwarden: Stichting Kultuer en Toerisme yn Fryslân, 1998.

Kroesen, J. *De Friese Elfkerkentocht*. Leeuwarden: Wijdemeer, 2018.

- Lier, van S. en Reng. Steensma. *Friese kerken: een inleiding*. Gorredijk: Bornmeer, 2009.
- Molhuysen, P.C., P.J. Blok en K.H. Kossmann, red. *Nieuw Nederlansch biografisch woordenboek*. Amsterdam: Israel, 1974,
<http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nnbw/#source=7&page=34&view=imagePane>.
- Panofsky E. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. New York: s.n., 1939.
- Steensma, R.W. *Inventaris van de archieven van de Hervormde Gemeente Mantgum en Skillaerd, 1636-2003*. Leeuwarden: Provincie Fryslân, 2007.
- Stichting Alde Fryske Tsjerken. "Britswerd." Geraadpleegd op 4 juni, 2018.
<http://89.200.200.165/CMS/api/file/saft/cfb68a5327bbdbd14b0a0af9afcd204d/>.
- Stichting Alde Fryske Tsjerken. "Hijlaard, de Hervormde kerk." Geraadpleegd op 4 juni, 2018.
<http://89.200.200.165/CMS/api/file/saft/76605113c63f9df004655d72ddff6263/>.
- Straten, van R. *An Introduction to Iconography*. Vertaald door Patricia de Man. Yverdon: Gordon and Breach, 1994.
- Swichem, van C.A., T. Brouwer en W. van Os. *Een huis voor het Woord*. 's-Gravenhage: Staatsuitegeverij, 1984.
- Swierstra, R. *Twee Staten en twee Saten in Baarderadeel*. Bloemendaal, s.n., 1968.
- Zwaga, U. *De Mariakerk van Mantgum: parel in 'lyts Kanaän'*. Mantgum: Helga Aukes Producties, 2010.

Figuur 1: Ramen

Figuur 2: Vrouwenbanken

Figuur 3: Mannenbanken

Figuur 4: Fundament Hoxwiergestoelte

Figuur 5: Kerkvoogdenbank

Figuur 6: Siervaas mannenbank

Figuur 7: Siervaas vrouwenbank

Figuur 8: Siervaas Hoxwiergestoelte

Figuur 9: Siervaas doophek

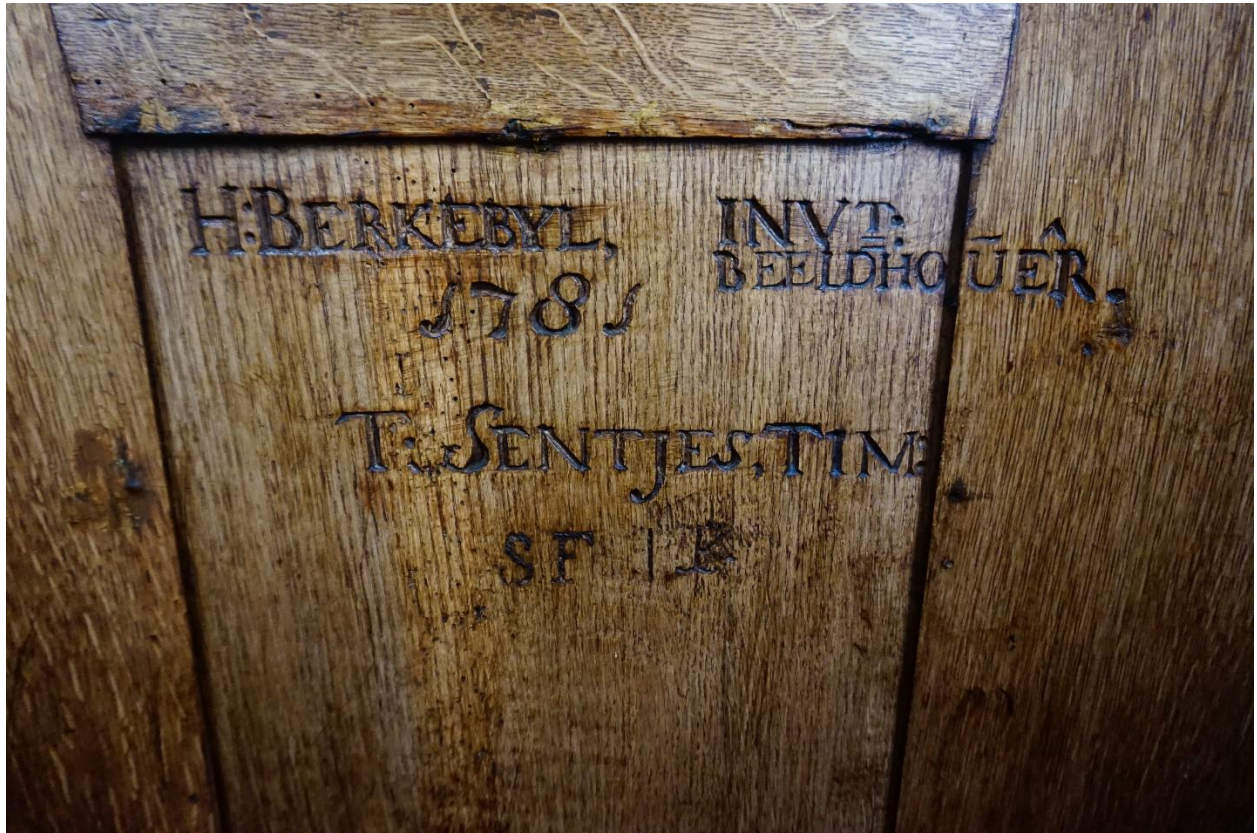
Figuur 10: Peiwand

Figuur 11: Medaillon

Figuur 12: Inscriptie kuip

Figuur 13: Doophek

Figuur 14: Trap

Figuur 15: Verzwaring onder de preekstoel

Figuur 16: Ruggeschot

Figuur 17: Klankbord

Figuur 18: Lessenaar doophek

Figuur 19: Lessenaar kuip

Figuur 20: Eerste tussenpaneel

Figuur 21: Tweede tussenpaneel

Figuur 22: Derde tussenpaneel

Figuur 23: Vierde tussenpaneel

Figuur 24: Eerste paneel

Figuur 25: Tweede paneel

Figuur 26: Derde paneel

Figuur 27: Vierde paneel

Figuur 28: Vijfde paneel

Figuur 29: De preekstoel

Figuur 30: Beelden op het orgel

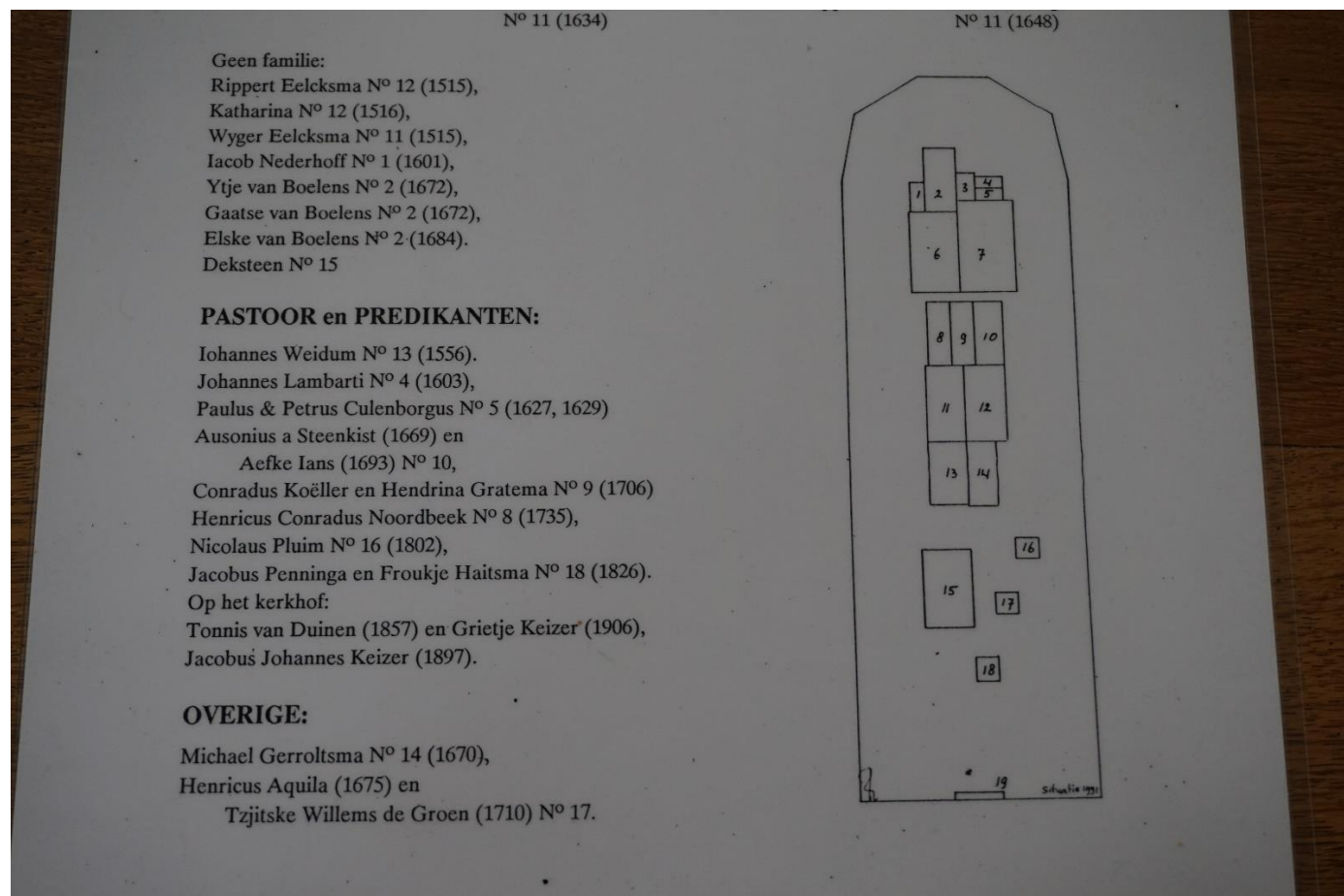
Figuur 31: Vooraanzicht orgel

Figuur 32: Zerk Seerp van Galama

Figuur 33: Plattegrond zerken (1)

Figuur 34: Plattegrond zerken (2)

